

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Aralık / December 2019, 13: 9-49

Mezhepler Arasında İntikal Bağlamında Osmanlı'da Teşeffu' ve Yasaklanmasına Dair Bazı Tespitler

Some Determinations About Tesheffu' and Its Banning in the Context of the Transfer Between the Sects in the Ottoman Period

Ahmet İnanır

Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

İslam Hukuku Anabilim Dalı

Associate Professor, Tokat Gaziosmanpaşa University,

Faculty of Theology, Department of Islamic Law

Tokat, Turkey

ahmet.inanir52@gop.edu.tr

0000-0001-8300-2682

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 11 Temmuz / July 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 26 Eylül / November 2019

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 13 **Sayfa / Pages:** 9-49

Atıf / Cite as: İnanır, Ahmet. "Mezhepler Arasında İntikal Bağlamında Osmanlı'da Teşeffu' ve Yasaklanmasına Dair Bazı Tespitler [Some Determinations About Tesheffu' and Its Banning in the Context of the Transfer Between the Sects in the Ottoman Period]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 13 (December 2019): 9-49.

<https://doi.org/10.18498/amailad.590763>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>.

Some Determinations About Tesheffü' and Its Banning in the Context of the Transfer Between Sects in the Ottoman Period

Abstract

The Islamic sects that emerged as a result of the needs of the Islamic states and their societies and institutionalized to over time have found application area for a period of more than a century in Islamic world. The Ottoman Empire have maintained the same tradition and based on the Hanafi sect in the shar'i law. It is of great importance in terms of history of law to understand to what extent this law based on one sect responds to the needs and development of society, how it provides adaptation between theory and life, how this law plays a role in ensuring stability and justice in legal life. There is also need to this law interpret the development and change of time correctly.

The Ottoman scribes have tried to apply the most authentic views of the Hanafi sect, but as a result of the change of conditions, they have sought various searches when the related opinion was not realized on affair. However, in some issues related to individuals in which the judgment in the sect was not sufficient or damages the public conscience, they had recommended to be shafii until 944/1537. While it was continuing in practice this direction with an edict published at that time, the issue of being shafii was completely prohibited in the Greek land.

To be shafii is to be treated with Shafii utterance in an issue of a person who upholds Hanafi sect. In this case, the person will apply either directly to the shafii judge or indirectly to the shafii public defender is assigned by Hanafi judge, in order to solve the problem. It has been researched that reasons for the removal of possibility of being Shafii which is field of application since before now in the study.

Summary

The Islamic sects that emerged as a result of the needs of the Islamic states and their societies and institutionalized to over time have found application areas for a period of more than a century in the Islamic world. The Ottoman Empire has maintained the same tradition and based on the Hanafi sect in the spiritual law field. It is of great importance in terms of history law to understand to what extent this law based on one sect responds to the needs and development of society, how it provides adaptation between theory and pratic, how this law plays a role in ensuring stability and justice in legal life. Besides, there is also a need for this law to interpret the development and change of time correctly.

The Ottoman scribes have tried to apply the most authentic views of the Hanafi sect, but as a result of the change of conditions, they have sought various

searches when the related opinion was not realized on an affair. Within this scope, they have paid attention to remain in the sect by making into it a mandatory law rule with the approval of the padishah, since they have not been able to change the judicial opinion which has become rooted in the sect in time and has been given a fatwa with the denomination due to their understanding of one sect law. However, in some issues related to individuals in which the judgment in the sect was not sufficient or damages the public conscience, they had recommended being shafii until 944/1537. While it was continuing to practice this direction with an edict published at that time, the issue of being shafii was completely prohibited in the Greek land.

To be shafii is to be treated with Shafii utterance in an issue of a person who upholds the Hanafi sect. In this case, the person will apply either directly to the shafii judge or indirectly to the shafii public defender is assigned by Hanafi judge, in order to solve the problem. Because, since before now, Hanafi sect and Shafii sect have been integrated with one another both in the process of formation and in terms of geography and activity in which they spread. Consequently, Ottoman scribes not only know the different views of Shafii sect but also point the way them to Shafii kadi, even in limited areas. As far as it can be determined, some issues that they have been proposed before this date are as follows:

- To benefit from the parent leave requirement of the marriage in Shafii wedding to avoid from the hull, in case of divorce through three divorces in a legitimate marriage,
- To benefit from the possibility of discrimination, because the man in Shafiis' does not fulfill his/her alimony responsibility, in case of the husband's disappearance and need for alimony of the spouse,
- To take advantage of the opportunity to give up in Shafii sect without breaking the oath, after he takes the oath,
- It is to claim that the dance and the fate which is not seen as legitimate by the Ottoman scribes are made on the Shafii sect.

It has been researched that reasons for the removal of the possibility of being Shafii which is the field of application since before now in the study. As a result, it has been concluded that the claim of some of the Sufi circles render the dance and fate by being Shafii with the exception of the proposal of some Ottoman scribes to avoid legal prosecutions have an effect on the prohibition. Scribes have been unable to respond to the claim of Sufis' since it has been a solution method proposed by them. Therefore, this situation has resulted in a lack of legal basis for legal investigations into the environment. It has been determined that the security problem of the state has been trying to overcome by being

forbidden to be Shafii with the edict of the padishah since there is nothing, they can do in the sect.

In the meantime, while there are many practices that show that there is a passing of imitations, even in certain issues, which accept the tecezzis of the imitation, the Ottoman legal system is limited to a single denomination on one hand and a Sharia field is regulated by law. It can be said that the security-priority approach, based on the example of the Teşeffu', has narrowed the flexibility of sharia law towards single sectarian law, and this situation has continued to some extent until the decree of jurisprudence. With the loss of legal flexibility in this field, individuals, unfortunately, hiding, denial, hülle, etc. It is seen that he tries to overcome the ways that sharia law does not approve at all. However, after the ferment, we perceived a threat of security and continued to propose the use of different denominations that would allow statesmen to act in accordance with public authority on issues related to mulhid. This situation reveals that the Ottoman jurists act with the responsibility of being a statesman as well as being a cleric.

Keywords: Islamic Law, Ottoman Empire, Hanafi Sect, Shafi'i Sect, Tesheffu'.

Mezhepler Arasında İntikal Bağlamında Osmanlı'da Teşeffu' ve Yasaklanmasına Dair Bazı Tespitler

Öz

Müslüman toplumlarının ihtiyaçları sonucunda ortaya çıkan ve zamanla müesseseseleşen fıkıh mezhepleri İslam dünyasında bin asrı aşan bir süredir uygulama sahası bulmuştur. Osmanlı Devleti de aynı geleneği devam ettirmiş ve şer'î hukuk sahasında Hanefî mezhebini esas almıştır.

Tek mezhebe dayalı bu hukukun toplumun ihtiyaçlarına ve gelişme çizgisine ne ölçüde cevap verdiği, teori ile hayat arasında uyumu nasıl sağladığı, hukuki hayatta istikrar ve adaletin temininde nasıl bir rol oynadığının anlaşılması hukuk tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Zamanın değişimini ve gelişimini doğru yorumlayabilmek için buna ihtiyaç da vardır.

Osmanlı fakihleri Hanefi mezhebinin en sahih görüşlerini uygulamaya çalışmış ancak şartların değişmesi sonucu, ilgili görüşün maslahatı gerçekleştirmediği durumlarda çeşitli arayışlara girmişlerdir. Mezhepteki hükmün yeterli olmadığı veya kamu vicdanını zedelediği bireylerle ilgili bazı meselelerde ise 944/1537 tarihine kadar teşeffu'yu önermişlerdir. Teşeffu' hususu, o tarihte yayınlanan bir fermanla uygulama bu yönde devam ederken, Diyâr-ı Rûm'da tamamen yasaklanmıştır.

Teşeffu' Hanefi mezhebini iltizâm eden bir kimsenin bir meselede Şâfiû kavliyle amel etmesidir. Bu durumda kişi karşılaştığı meselenin çözümü için ya

doğrudan Şâfiî hâkime ya da dolaylı olarak Hanefî hâkimin tayin ettiği Şâfiî naibe müracaat edecektir. Bu çalışmada öteden beri uygulama alanı bulmuş olan teşeffu' imkânının yasaklanma sebepleri araştırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Osmanlı Devleti, Hanefi Mezhebi, Şâfiî Mezhebi, Teşeffu'.

Giriş

İslam hukuku, teşekkülü itibariyle hükümdarların ferman ve kanunları ya da hâkimlerin mahkeme içtihatlarıyla değil, genellikle herhangi resmi bir görevi olmayan müctehidlerin naslardan yaptıkları içtihatlarla doğmuş ve gelişmiştir. Zira sahabe ve tâbiîn başta olmak üzere sonraki dönem İslam hukukçuları, karşılaştıkları hukuki sorunlara şer'î kaynaklardan bizzat içtihat yaparak hüküm vermişlerdir. "İçtihat içtihat ile nakz olunmaz" kuralı gereği bütün içtihatlar aynı düzeyde değerlendirildiğinden, o dönemlerde bu içtihatlar arasında öncelik sıralaması da söz konusu değildir. Bu serbest içtihat faaliyetleri, İslam hukukuna içtihat çeşitliliği ve zenginliği kazandırmakla birlikte, zaman içinde hukuk emniyetini ve istikrarını tehlikeye düşürecek birbirinden çok farklı hukuki yorumların ve kuralların ortaya çıkması sonucunu da doğurmuştur. Bu dönemlerde bazı bölge insanların belirli fıkıh mezheplerini benimsemesi ihtilafları en aza indirmede ve istikrarı sağlamada oldukça yardımcı olmuştur. Her ne kadar mezheplerin teşekkülü kısmen bir çözüm olsa da, bu defa değişik bölgelerde aynı mezhep içinde farklı yorumlar ortaya çıkmaya başlamıştır.¹ Bu sorunlar da uygulamada esas olacak mezhep içi sahih görüşlerin derlenmesi yani muhtasar fıkıh kitapları yoluyla aşılmaya çalışılmıştır.

Tarihi süreç içinde dört sünni fıkıh mezhebi tâbîleriyle öne çıkmış; hükümleri kaydedilmiş ve meşhur olmuştur. Bundan dolayı sonraki dönemlerde fakihler, dört mezhebin dışında farklı bir mezheple amel etmenin caiz olmadığı hususunda icma olduğunu iddia etmiştir.² Oluşumlarından itibaren mezheplerin meşrûiyeti ve gerekliliği çerçevesinde doğrudan mezheplere yönelik tenkitler yanında,

---

¹ Mehmet Akif Aydın, "İslam Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 1 (2006), 12: 11-21; Mehmet Akif Aydın, "Mecelle'nin Hazırlanışı", *Osmanlı Araştırmaları*, 9 (1989): 31-33.

² Abdulgâni Nablûsî, "Taklîd ve Telfik Konusunda Bir İnceleme", trc. Ahmet Yaşar, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1998): 203.

mezheplerin kendi arasında da Kitap ve sünnete en uygun olma bağlamında çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Neredeyse hukuk tarihinin her döneminde bazı fakihler, ilk dönemlerde sahip olunan serbest içtihat faaliyetlerinden tek mezhebe bağlı mezhep içi içtihadı ve taklidi reddetmiştir. Bazıları da yapılan takyidi hükümsüz olarak değerlendirip mezhebi değil delili esas alan (ittibâ') bir yaklaşım içinde olmuştur. Tabiatıyla bu durum içtihat, itibâ ve taklid etrafında geniş bir literatürün oluşmasına vesile olmuştur.³ Ancak bu görüşler o dönemlerde devlet ve toplum yararına görülmediği için uygulama sahası bulamamış, hukukî emniyet ve istikrarı sağlama adına mezhebe dayalı hukuk anlayışı bütün boyutlarıyla etkinliğini korumuştur. Zira bir toplumda aynı zaman ve şartlar içerisinde bir meselede mezhep içi veya dışından farklı hükümlerin tatbik edilmesi, beraberinde çeşitli sakıncalar doğuracağı ve kargaşaya sebebiyet vereceği açıktır.

Son asırlarda içtihadı merkeze alan çalışmalar yoğunluk kazanırken, sürekli kötülünen ve olumsuz bir anlam yüklenen istikrar dönemlerine ait bazı meseleler ise ihmal edilmiştir. Bu konulardan biri de mezhepler arası intikal bağlamında teşeffü' meselesidir.

Osmanlı Devleti 944/1537'ye kadar istisnâ de olsa bazı meselelerde teşeffü'den istifade etmiş, fakat bu tarihten itibaren onu Diyâr-ı Rûm'da⁴ yasaklamıştır.⁵ Bu yasak genel itibariyle 25 Ekim 1917'de yürürlüğe giren

³ Ebu'l-Hasen el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1405/1985), 78; İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî, *el-İttibâ'*, thk. Muhammed Atâullah Hanif - Ebu Suheyb Abdullah b. 'Âsım el-Karyûtî, 2. Baskı (Lahor: Mektebetü's-Selefiyye, 1985), 76-91; Muhammed b. Mahmud b. Ahmed Ekmelüddin el-Bâbertî, *Nüketü'z-Zarîfetü fî Tercîh-i Mezheb-i Ebî Hanîfe*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1384, 204b-211b; Nablûsî, "Taklîd ve Telfîk Konusunda Bir İnceleme", 201-223; Ali Şafak, "İslam Hukukunda Kaynaklar-İctihad-Müctehid-Mezheb-Taklid ve Telfîk Meseleleri Üzerine Bir Araştırma", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3 (1979): 1-36.

⁴ "Diyâr-ı Rûm" Osmanlı ülkesini ve Anadolu'yu anlatmak üzere kullanılan bir tabirdir. Bk. Salim Koca, "Diyar-ı Rum'un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", *Selçuk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Dergisi* 23 (2008): 1-53.

⁵ Zevci nâbedid olan Hind nafakaya aczi zahir olub teşeffü' edip Şâfiî kâdısı tefrik edip zevci-i âhara varsa ba'dehu Zeyd gelse zevcesin geri alabilir mi? *el-Cevâb: Teşeffü' husûsu Diyâr-ı Rûm'da cârî olmaya deyu men-'i sultânî vâki olmuştur. Ebussuûd. el-Cevâb: alamaz. Bk. Ebussuûd, Mecmûatü'l-fetâvâ*, der. Velî b. Yusuf, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 52b; Ebussuûd, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, Süleymaniye

Hukuk-u Âile Kararnâmesi'ne kadar devam etmiştir. Yani diğer mezheplerden yararlanma, yirminci yüzyılın başlarında ancak kanunlaştırma yoluyla gerçekleşebilmiştir. Bu dönemde dahi bir kısım İslam hukukçusu diğer mezheplerden yararlanılmasını şiddetle tenkit etmiş ve söz konusu kararnâme biraz da bu sebeplerden dolayı fazla uygulama imkânı bulamamıştır.⁶ Literatürde 944/1537'deki yasağın gerekçesi ve doğurduğu sonuçları inceleyen herhangi bir çalışmaya henüz rastlanmamış, konunun daha çok intikal başlığı altında genel olarak incelendiği görülmüştür.⁷

Osmanlı devleti, hukuk sistemi bakımından Maverâünnehr Hanefi hukuk geleneğinin bir devamıdır. Osmanlı fakihlerinin icazet silsileleri, medreselerde okuttukları, fetvalarında atıf yaptıkları, kendilerine şerh, hâşiye ve ta'lik olarak yazdıkları eserler incelendiğinde bu durum açıkça görülmektedir.⁸ Yine aynı bölgede yetişen Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve Cemaleddin Muhammed Aksarâyî (ö. 791/1388-89) gibi bazı fakihler yoluyla Osmanlı coğrafyasına aktarılan Şâfiî fıkhu, Osmanlı ilim geleneğinin ayrılmaz bir parçası konumundadır. Hatta ilk dönem bazı Anadolu medreseleri her iki mezhep fikhunun okutulması şart koşularak kurulabilmiştir.⁹ Dolayısıyla Osmanlı hukuk sisteminde devlet, İslam'ın Hanefi fıkıh yorumunu esas almış olsa da Şâfiî mezhebi de daha ilk dönemlerden itibaren muhalif bir mezhep olarak bu sistemin bir parçası durumundadır. Kısaca Şâfiî mezhebi öteden beri Osmanlı fakihlerinin

---

Kütüphanesi, İsmihan Sultan, 241, 59b; Ebussuûd, *Ma'rûzât*, Amasya Sultan Bayezid Kütüphanesi, 937/2, 154b; ayrıca bk. M. Ertuğrul Düzdâğ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin Fetvaları Işığında Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı* (İstanbul: Şûle Yayınları, 1998), 67; Mehmet Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985), 117; Vejdi Bilgin, *Fakih ve Toplum* (İstanbul: İz Yayınları, 2003), 92-93; Ahmet İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku* (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2015), 77.

⁶ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 221-224; Aydın, "İslam Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim", 17.

⁷ Ahmet Aydın, "Taklid Kavramına Dair Tartışmalardan Biri Olarak Mezhepler Arasında İntikâl Meselesi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2013/1): 9-40.

⁸ Recep Cici, *Osmanlı'da Fıkıh Çalışmaları* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1994).

⁹ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Niğde ve Aksaray Tarihi* (İstanbul: Fatih Matbaası, 1974), 1: 1333; İrfan Görkaş, *Cemâleddin Aksarâyî'nin Hayatı-Eserleri* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1995), 4.

görüŖlerini bildiği ve bazen de çözümlenden yararlandığı bir mezhep olmuŖtur.

Osmanlı'da teşeffü' hususunun yasaklanmasına dair tetkiklere geçmeden önce burada konunun anlaşılmasını kolaylaŖtırmak amacıyla fıkıh literatüründe mezhepler arası intikal meselesine özetle yer verilecektir.

1. Mezhepler Arasında İntikâl

İntikâl, mukallidin bir konuda baŖka bir mezhebin görüşüne uymasını ifade eden bir kavramdır. Dolayısıyla intikal etrafında yapılan tartiŖmaların mezheplerin teşekkül etme sürecinde baŖladıđı ve çeŖitli boyutlarıyla bilhassa kanunlaŖtırma hareketleri çerçevesinde günümüze kadar devam ettiği söylenebilir. Konu usûl eserlerinde taklid, fıkıhta ise Kitabü'l-kadâ, Edebu'l-kâdî ve Edebü'l-müftî gibi baŖlıklar kaza ve ifta baŖlıkları altında incelenmektedir.

Bir Müslüman içtihat yetkinliğine sahip olmadığı durumlarda dinen itimat ettiği ve kendisine soru sorduğu müftînin fetvasına uymakla yükümlüdür. Bu yüzden "Avâmın mezhebi yoktur, mezhep havâsa lazımdır" denilir.¹⁰ Klasik usul ve fıkıh kitaplarında müsteftînin (fetva soran kimse) bir müçtehide veya tek mezhebe bağlanmakla yükümlü olup olmadığı tartiŖılmış, neticede iltizâmın mukallidin sadece bir müçtehide değil, bir bütün olarak mezhebi taklidi olduğu sonucuna varılmıştır.¹¹

Eğer bir kimse içtihadı neticesinde mezhebini terk edip baŖka bir mezhebe geçerse bundan dolayı sevaba nâil olur. Ŗayet bir kiŖi bazı konularda müçtehit ise, herhangi bir müçtehide taklid etmesinin gerekip gerekmeyeceği konusunda ihtilafıdır. Bazılarına göre, içtihat tecezzi (bölünme) kabul etmeyeceğinden, mutlak mukallid gibi her konuda bir müçtehide taklid etmesi gerekir. Çođunluđa göre ise içtihat bölünebildiğinden içtihat edebildiği konularda içtihat eder, içtihat edemediği konularda ise taklid eder.¹²

Taklid konusunda tartiŖmalı konulardan biri de "efdal varken 'mefdul' ile amel edilebilir mi?" sorusudur. Hanefî, Malikî ve Ŗâfiîlerin

¹⁰ Murtaza Bedir, "Fetva ve DeđiŖim: Geleneksel Fıkıh Yönteminde Büyük Kırılma", *Hanefîlerde Mezhep Usûlü* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 30.

¹¹ Eyyüp Said Kaya, "Taklid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 463-464.

¹² Nablûsî, "Taklid ve Telfik Konusunda Bir İnceleme", 203.

çoğu bunu caiz görürken, Ahmed b. Hanbel ve diğer bir kısım hukukçu ise caiz görmemişlerdir. Çünkü mukallide göre müçtehidlerin sözü delil gibidir. Müçtehit, delilin râcih olanını almak zorunda olduğuna göre mukallid de efdal olanı seçmek zorundadır. Üçüncü görüş ise faziletli olduğuna ya da ona denk olduğuna inandığı kimseye uyması caizdir. Mefdul olduğuna inandığı kimseye uyması caiz olmaz. Sözü rüchâniyeti ise, onun faziletli ve âlim bir kimseye ait olmasıyla bilinir. Mukallid de bunu duyarak öğrenir.¹³ Mukallid, Şâfiî ve Hanefî mezhebi gibi herhangi bir mezhebe bağlandıktan sonra artık herhangi bir konuda başka bir mezhebe intikal etmemesi lazımdır. Çünkü o, taklid ettiği mezhebin daha doğru olduğuna inanmıştır. Dolayısıyla kişinin inancına uygun hareket etmesi gerekir.¹⁴ Bu görüş; mukallidin kendi mezhebini - hatalı olma ihtimaliyle birlikte- doğru, diğer mezhepleri de -doğru olma ihtimaliyle birlikte- hatalı kabul etmesi gerektiği ilkesiyle açıklanmaktadır. Bu ilke de daha faziletli varken mefdûlün taklidinin câiz olmayacağı ve kişinin iltizâm ettiği mezheplerden ayrılamayacağı" kâidesi üzerine binâ edilmiştir.¹⁵ İbn Kemal'in (ö. 940/1534) bu yaklaşımı aynen benimsediği görülmektedir.¹⁶

---

¹³ Nablûsî, "Taklîd ve Telfik Konusunda Bir İnceleme", 207-208.

¹⁴ Nablûsî, "Taklîd ve Telfik Konusunda Bir İnceleme", 204.

¹⁵ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1999), 330; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr şerhi Tenvîri'l-epsâr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1994) 1: 139; Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *el-Musaffâ şerhu Manzûmeti'l-hilâfiyyât*, thk. Hasan Özer (Amman: Dâru'n-Nûr, 2019), 3: 1631-1632; Nablûsî, "Taklîd ve Telfik Konusunda Bir İnceleme", 209.

¹⁶ Mesele: Zeyd-i Hanefiyyü'l mezhep "Şâfiî mezhebi hatadır sevaba ihtimali vardır. Hanefi mezhebi haktır" dese, şer'an Zeyd'e ne lazım olur? Cevap: Nesne lazım olmaz, Hanefi'ye hilafî yerlerinde öyledir derse. Mesele: Zeyd-i Hanefiyyü'l mezhep Hanefi mezhebi haktır kalan mezhepler bâtıldır dese, şer'an Zeyd'e ne lazım olur? Cevap: Nesne lazım olmaz." Bk. Ahmed b. Süleyman İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 971, 12b. Ayrıca diğer mezheplerin kadılarına da müracaat edilebileceğine dair fetvalar için bk. İbn Kemal, *Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Darü'l-Mesnevî, 118, 38a; İbn Kemal, *Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 971, vr. 7b; İbn Kemal, *Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, 1224, 130a; İbn Kemal, *Fetâvâ*, Nuruosmaniye, 1967, 36a.

Mukallidin başka bir mezhebe intikali, zaruret vb. şer'î bir delile dayalı olmayıp hevâ ve hevesine göre dünyevî çeşitli çıkar ve menfaatler sebebiyle olması halinde intikal, dini ve mezhebi hafife almak anlamına geleceğinden zemmedilmiş,¹⁷ dinen günah, hukuken te'dîb ve ta'zîri¹⁸ gerektireceği ifade edilmiştir.¹⁹ Muhtemelen fermandan sonraki dönemlerde mezhebi hafife alarak başka mezhebe intikal durumu söz konusu olduğundan ta'zir cezası kapsamında Hanefî mezhebinden Şâfiî mezhebine geçen kimsenin şahitliği kabul edilmemiştir.²⁰ Teşeffu'yu yasaklayan fermandan önce İbn Kemal, teşeffu' edenleri şahitliği kabul edilmeyen kimseler arasında zikretmemiştir.²¹ Bu durum

¹⁷ Zeyd-i Hanefiyyü'l mezhep iken haram olanda ibahay-i Şafiî ile amel ve bunun aksi câiz olur mu? Cevap: Olur, zarûrette. Ve illa hevâyı nefse uyup idicek câiz olmaz Hanefi, Şafiî kavliyle amel etmek. Bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*, Carullah, 971, vr. 12b. Fetva aynı şekilde Ebussuûd'un fetvaları arasında da nakledildiği iddia edilse bile bu dönemde teşeffu' yoluyla intikal yasaklandığından dolayı ona ait olması uzak bir ihtimaldir. Ancak fetva mürettepleri mecmualarında değişik müftülerin fetvalarını derlemelerinden kaynaklanan bir isnad hatası olduğu düşünülebilir.

¹⁸ İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) ta'zir cezasıyla ilgili *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*'de zikredilen bir örneğe atf yapmaktadır: Burada yer alan bilgilere göre Hanefî mezhebine mensup birisi ehl-i hadisten birinin kızını istemiş, o da mezhebini bırakıp kendi mezhebine geçmesini şart koşmuştur. O kimse de bu şartı kabul etmiş ve evlilik gerçekleşmiştir. Bu mesele Ebû Bekir el-Cûzcânî'ye sorulduğunda "nikâh câizdir, fakat o kimsenin imansız bir şekilde ölmesinden korkarım. Çünkü o kimse kendisine göre hak olan bir mezhebi hafife almış ve kokmuş bir cife için mezhebini terk etmiştir" şeklinde cevap vermiştir. Bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 8: 200. el-Cûzcânî, Muhammed eş-Şeybânî'nin öğrencisi ve *el-Asl* adlı eserinin râvilerinden biri olan Ebû Süleymân el-Cûzcânî'nin (ö. 200/816) öğrencisidir. Bk. Metin Yurdağür, "Cûzcânî, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 1993) 8: 93.

¹⁹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 4: 132; Ferîdüddîn Âlim b. Alâ' el-Enderpetî ed-Dihlevî Âlim b. Alâ', *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*, thk. Şebbîr Ahmed el-Kâsımî (Muradâbâd: Mektebetü Zekeriyâ Deyûbend, 2014), 6: 407.

²⁰ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 8: 200.

²¹ *Mesele*: Namazı alaca kılanın ve kunût duasını bilmeyenin ve bedelini bilmeyenin ve teşehhüd bilmeyenin ve bedelini bilmeyenin ve âmilin ve âmile hizmet edenin ve asesün (gece bekçisi) ve yol üzerine tebevül edenin ve pazarda taam yiyenin ve müdmin-i hamr olanın ve esircinin ve fâsıkın ve hamamda ve gayrı yerde keşf-i avret edenin ve nâmahrem avratla musâhabet edenin bey'-i şîrâsında kizbedenin ve kizb ile meşhur ve tezvir ile ma'ruf olanın ve kuşbâzın ve kumarbâzın ve madrabâzın ve tavla oynayanın ve zânînin ve lûtînin ve Cuma namazını terk edenin ve bilâ özür cemaati terk edenin ve satmak için evinde şarap gizleyenin ve Çingene'nin ve

cezalandırmanın Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi (ö. 954/1547) döneminde hukuk sistemine dâhil edildiğini düşündürmektedir. Zira ona göre herhangi bir ihtiyaç olmaksızın keyfî olarak mezhep değiştiren kişi ta'zir edilir.²² XVII. asırda Mekke kadısı Muhammed Abdülazim b. el-Molla Ferruh el-Hanefî²³ (ö. 1061/1650) ile Abdülganî en-Nablûsî'nin (ö. 1145/1732) karşılıklı risaleler yazarak konuyu tartıştıkları görülmektedir. Nablûsî'ye göre, gerekli şartlara hâiz kişinin farklı bir mezhebi taklid etmesi câiz, fakat başka birine mezhepteki râcih görüş dışında fetvâ vermesi caiz değildir.²⁴ XIX. asırda İbn Âbidîn, yukarıdaki gerekçeleri zikrederek meseleyi yeniden ele almakta ve intikal konusunda ihtilaf bulunduğunu, Alâüddîn Muhammed el-Haskefî ed-Dımaşkî'nin (ö. 1088/1677) meseleyle ilgili ileri sürdüğü intikalin

---

masharanın ve garâbâtın ve dellâlin ve rummâlin ve müneccimlerin ve Kızılbaşın ve raksa helal diyenin ve sâzendenin ve hokkabaz ve mezhebini bilmeyenin ve mecliste muzhiklik edenin ve fâsık ile oturanın ve şâhid-i zûrlukla meşhur olanın ve muhtesibin ve cima lafzıyla dine ve ağza şetm edenin ve avratını nâmahremlerden men etmiyenin ve "Yâd-ı ferşten şeytan yeğdir." diyenin ve "Çalgılı düğünün taamu haramdır." diyenin ve zulme sâi kethüdâlarının ve meşhûdu aleyh ile adâvet-i dünya velfî olanların ve halka saz çalanların, kan hususunda ve gayr-ı hususta şehadetleri kâfirler ve Müslüman ve beynamaz üzerine mesmû' olur mu? Elcevap: Olmaz". Bk. İbn Kemal, *Fetâvâ*, Darü'l-Mesnevî, 118, 78b-79a; İbn Kemal, *Fetâvâ*, Carullah, 971, 14a; İbn Kemal, *Fetâvâ*, Nuruosmaniye, 1967, 33a-b.

²² Abdullah Özer, *İslâm Hukuk Literatüründe Ta'zir Risaleleri ve Şeyhülislâm Muhyiddin Mehmed b. İlyas Çivizâde'nin Risale Müteallika bi't-Teâzir Adlı Eseri* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000), 130; Vejdi Bilgin, "16. Yüzyıl Fetvaları Çerçevesinde Toplumsal Olgulara Yaklaşım Açısından Müftülerin Tipolojik Analizi", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)-XVI. Yüzyıl* (İstanbul: Zeytinburnu Belediye Yayınları, 2017), 262.

²³ Tam adı Muhammed b. Abdilazîm b. Molla Ferrûh el-Hindî el-Mekkî el-Hanefî olan Molla İbn Ferrûh'un hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Abdülganî Nablûsî'nin İbn Ferrûh'a tenkit amacıyla yazmış olduğu *Hülâsati't-tahkîk fi beyâni-hükmi't-taklîd ve't-telfîk* adlı risalesinden, İbn Ferrûh'un Mekke Müftüsü olduğu anlaşılmaktadır. Bk. İsmâil b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bâbânî el-Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zünûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.) 4: 249; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'arabiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1993), 3: 416; Nablûsî, "Taklîd ve Telfîk Konusunda Bir İnceleme", 201; İsmâil b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bâbânî el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifin esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951), 2: 280.

²⁴ Nablûsî, "Taklîd ve Telfîk Konusunda Bir İnceleme", 201.

yapılamayacağı hususunda ittifak iddiasının mesnetsiz olduğunu belirtmektedir. Şürübülâlî'ye de atıf yaparak başka mezhebe intikalin câiz olduğunu ifade etmektedir.²⁵ Aslında İbn Âbidîn'in sonraki asırlarda zikrettiği ta'zir gerekçesine 944/1537'den önce rastlanmamaktadır. Hatta İbn Kemal aksine fetva vermekte, Hanefî mezhebinden Şâfiî mezhebine geçme konusuna bazı meselelerde müsamaha ile yaklaşıldığı görülmektedir.²⁶ Fakat intikali yasaklayan fermanla birlikte söz konusu yasağın ihlali halinde devlet başkanına cezalandırma yetkisi (ta'zir) verilmekte ve ta'zir kapsamında da bu kimselerin şahitliğinin kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Sonraki asırlarda ise bu yasağın sürdürülmesi konusunda Osmanlı fakihlerinin ihtilaf ettikleri ve bir kısmının yasak öncesi yaklaşımı benimsediği görülmektedir.

2. Osmanlı'da Teşeffu' ve Teşeffu' Yapılan Bazı Meseleler

Teşeffu' Hanefi mezhebini iltizâm eden bir kimsenin bir meselede Şâfiî kavliyle amel etmesidir. Bu da ya kişinin doğrudan Şâfiî hâkime ya da dolaylı olarak yani Hanefî hâkimin tayin ettiği Şâfiî naibe müracaat ederek soruna çözüm bulunması şeklinde olmaktadır.²⁷

Osmanlı fakihleri karşılaştıkları meseleleri Kur'an, sünnet, icma ve kıyas gibi şer'î delillerle çözmek yerine -ki buna o dönemde ihtiyaç da yoktur- kendi mezhep hukukçularının daha önce ortaya koymuş oldukları görüşler içerisinden maslahata uygun olan birini tercih ederek çözen bir fıkıh geleneğini devralmışlar ve zayıf da olsa mezhep içi hukuki imkânları sonuna kadar kullanmaya devam etmişlerdir.²⁸ Fakat diğer mezheplere karşı bütünüyle dışlayıcı bir tavır da söz konusu değildir. Zira ilk dönemlerdeki kadı beratlarında hükümlerin Hanefi

²⁵ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 177. Ayrıca bk. Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürübülâlî el-Vefâî el-Mısri, "el-'İkdü'l-ferîd li-beyâni'r-râcih mine'l-hilâf fi cevâzi't-taklîd", nşr. Hâlid b. Mahmud el-Arûsî, *Mecelletü Câmiati Ümmî'l-Kurâ li 'ulûmi 'ş-şerîa ve 'llüğati 'l-Arabîyye ve âdâbühâ* 7/32 (1425): 720-721.

²⁶ Hanefi mezhebi olan Zeyd bir mesele (de) Şâfiî kavliyle olsa ne lazım olur? Cevap: Nesne lazım olmaz. Bk. İbn Kemal, *Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, 4662, 148a.

²⁷ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 116.

²⁸ İbn Kemal, *Risale fi ihtilâfi'l-asr ve'z-zeman*, Ayasofya, 4794, 150a-151b; Muhammed Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, trc. Osman Keskiöğlü, 3. Baskı (Ankara: Diyanet Yayınları, 1999), 465; Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1991), 2: 91.

mezhebine göre verileceği açıkça belirtilmemiştir.²⁹ Ancak kadılar çoğunlukla Hanefi mezhebine mensup fakihlerden seçildiğinden bu mezhebin uygulanması noktasında bir sorun yoktur. 944/1537'de Kanunî Döneminde çıkarılan fermana kadar diğer mezheplerden istifade edilmesi konusunda sınırlandırıcı bir ferman da bilinmemektedir. XVI. asra gelinceye kadar Osmanlı mahkemelerinde zaman zaman diğer mezhep görüşlerinin de uygulandığına rastlanılması bunu desteklemektedir. Nitekim XV. asra ait Bursa şer'iyeye sicil kayıtlarında Şâfiî içtihadının sosyal ihtiyaca daha iyi cevap verdiği sınırlı bazı durumlarda Bursa'daki Hanefi kadısının Şafiî naipler tayin ettiklerine rastlanmakta ve onların da kendi mezheplerine göre verdikleri hükmü aynen uyguladıkları görülmektedir.³⁰ Yine Osmanlıların belli bir bölgesinde bir süre uygulama alanı bulmuş Alaüddeve Bey Kanunu'nda da cebren yapılan nikâhın zorla sona erdirilmesi yerine diğer mezhep görüşleri istikametinde geçersiz olduğu belirtilmekte ve doğacak hukuki ve sosyal problemler bu şekilde halledilmektedir.³¹ İbn Kemal'in de

---

²⁹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* (İstanbul: OSAV Yayınları, 1992), 4: 38; Fatih dönemine ait 884 h. (1479) tarihli bir kadı heratında sadece imamların içtihadına uymaktan (iktidâ-yı ictihad-ı eimme) bahis vardır. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinde İlmîye Teşkilatı* (Ankara: TTK Yayınları, 1965), 114-115; İlber Ortaylı, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", Prof. Dr. *Bülent N. Esen'e Armağan*, haz. Ergun Özbudun vdğr. (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1977), 249.

³⁰ Halil Sahillioğlu, "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak Kitabü'l-Kadı ve Süfteceler", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1973), 13: 123; Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 72, 115-117; Aydın, "İslam Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim", 14.

³¹ "Eğer kız çeküp alıp gittiğinden sonra nikâh itse, nikâhu fasittir; ta'zir ideler." Bk. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943), 121. Aynı hüküm Bozok kanunnamesinde de vardır. Bk. Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar*, 125; Aydın, "İslam Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim", 19.

müftü ve kadıları bazı sorunların çözümü için diğer mezhep kadılarına yönlendirdiği görülmektedir.³²

Bu sorun aşma geleneği “Diyâr-ı Rûm”da 944/1537’de inkıtaya uğramış, “teşeffu” tamamen yasaklanmış ve her hususta Hanefi mezhebine uyulması emredilmiştir. Bunu Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) Mârûzât’ında, “Teşeffu’ (Şâfiî mezhebine göre amel) hususu bu diyarda cârî olmamasına emr u men-i sultânî vâkî olmuştur” ve “bu diyarda Şâfiî kavliyle amel etmek memnûdur” ifadeleriyle açıklamaktadır. Görüldüğü üzere asırlardan beri sınırlı alanlarda uygulanan teşeffu’ hususu 944/1537’den itibaren tamamen yasaklanmıştır.³³ Hâlbuki Osmanlılar ilk dönemlerinden itibaren bu uygulamayı tevârüs etmişlerdir. Teşeffu’yu yasaklayan fermanın sonraki dönemlerde ise Ebussuûd’un da belirttiği üzere Osmanlı kadıları atama beratlarında farklı mezheplerin görüşlerinden yararlanmakla yetkili değildir. Nitekim kanunda “Kudâtın velâyeti sahib-i hilâfetin izn ü icâzetinden müstefâddır ve hem esahh-ı akvâl ile hükme me’ mûrlardır ve hilâfiyyâtta mahcûrlardır” şeklindedir.³⁴ Hicrî 991 (1583) tarihli bir kadı beratında; davalara Hanefi mezhebi imamlarının ihtilafı olduğu hususları iyice araştırıp en sahih kaville yani muteber kitaplara müracaat ederek hüküm vermesi emredilmiştir. Ebussuud Efendi'nin şu fetvasında kadıların davalının mezhebine aykırı bir mezhebin görüşleri doğrultusunda hüküm vermekten men edildiklerini göstermektedir:

“Zeyd-i Hanefî gâip iken fevt olup Şâfiî dâyinleri (alacaklıları) cümle verese gâip iken deynlerin ispat edüp, Şâfiî kâdısı hükm idüp ba’dehu Hanefî kâdısı tenfiz eylese makbul olur mu? el-Cevâb: Olmaz, kudât memâlik-i mahrûsada müdde’â aleyh mezhebine muhâlif hükümden men olunmuştur. Hükmü ve tenfizi bâtildir.”³⁵

Aydın’ın da tespit ettiği üzere XVI. asrın ortalarından itibaren kadı beratlarında ve müftü menşurlarında kaza ve fetvanın Hanefi mezhebine

³² Diğer mezheplerin kadılarına da müracaat edilebileceğine dair fetvalar için bk. İbn Kemal, *Fetâvâ*, Darü’l-Mesnevî, 118, 38a; Kemal, *Fetâvâ*, Carullah, 971, 7b; Kemal, *Fetâvâ*, Hacı Mahmud, 1224, 130a; Kemal, *Fetâvâ*, Nuruosmaniye, 1967, 36a.

³³ Ebussuûd, *Mecmûatü’l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 52b; Düzdağ, *Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, 67.

³⁴ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 86; Mehmet Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Hars Yayınları, 2005), 72; Aydın, *Aile Hukuku*, 72.

³⁵ Ebussuûd, *Mecmûatü’l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 119a; Ebussuûd, *Mecmûatü’l-fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3809, 138b; 3612, 275a-b; 585, 250a; 892, 289b.

göre verileceği tasrih edilmekte, artık beratlarında açıkça izin verilmemişse, Hanefi mezhebi dışında bir görüşü Hanefi fakihlerin tatbikatında dayanağı olmasına ve bu konudaki ihtiyaç devam etmesine rağmen uygulayamadıkları anlaşılmaktadır. Bu durum bir açıdan Hanefi mezhebine daha kuvvetle bağlanmayı ifade etmekte, diğer açıdan ise içtihat hukukundan kanun hukukuna doğru yönelişin ikinci adımını oluşturmaktadır.³⁶

2.1. Osmanlı'da Teşeffu' Yapılan Bazı Meseleler

Osmanlı fakihlerinin zaman zaman yaşanan hayat ile tek mezhebe dayalı teorik hukuk birikiminden maslahata uygun hükümler çıkarma ve uygulamada zorlandığı anlaşılmaktadır. Mesela menfaatin gasbının doğurduğu problemler zaman içinde artan istisnaların kabulü yoluyla aşılmaya çalışılmıştır.³⁷ Yine kötü muamele sebebiyle boşanma diğer mezheplere göre Hanefi mezhebinde kötü muamelenin boşanma sebebi olarak kabul edilmemesi daha zor oluşu hukukçuları yeni çareler aramaya itmiş, kimi kadılar bu tür kocalardan bir daha karısına kötü muamele ederse eşinin boş olması için şartlı talak sözü almış ve tekerrürü halinde kadınların kocalarından boşanmalarına imkân sağlamışlardır. Bazen de hukuki yollar zorlanmış, Divan-ı Hümâyün devreye sokularak kocaya karısını boşaması için fiili zorlama yapılması yoluna gidilmiştir. Yine kız kaçırma ve benzeri durumlarda zorla yapılan

³⁶ Teşeffu' yasağından sonraki kadı beratlarında "...eimme-i Hanefiyye'den muhtelefun fiha olan mesaili kema yenbeği tettebbu edüp esahh-ı akvali bulup anun la amel eyleye..." ifadelerine rastlanmaktadır. Bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 85-86, 112-113; Aydın, "İslam Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim", 16.

³⁷ Menfaat ve gayri menkûlleri gasp kavramına dâhil etmeyen Hanefi hukukçuları, bunun ortaya çıkardığı mahzurları bertaraf etmek amacıyla daha sonra vakıf, yetim malı veya kendisinden faydalanılmak, yani gelir getirmek üzere hazırlanmış bir mal ise tazminatının ödeneceğini kabul etmişlerdir. Bk. İbn Kemal, *Mühimmâtü'l-Müftî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çorlulu Ali Paşa, 280, 137a, 150b; İbn Kemal, *Risâle fi Mesâilil-Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 685, 209a; Alaaddin Ebî Bekir b. Mes'ud el-Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi' fi Tertîbi's-Şerâyi'* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1982) 7: 145; İbn Kemal, *İzâhü'l-İslâh*, Fatih, 1485, 192b-193a; Burhaneddin Merğînânî, *Hidâye Şerhu Bidâyetü'l-Mübtedî* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1990), 4: 336; Colin Imber, *Şeriatın Kanununa: Ebussuûd ve Osmanlı'da İslâmî Hukuk*, trc. Murtaza Bedir (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), 226; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 2, 479; Mehmet Akif Aydın, "İslam Hukukunda Gasp", *İslam Tetkikleri Dergisi* 9 (1995): 176-183; İnanır, *Osmanlı'da İslam Hukuku*, 385.

nikâhların Hanefi mezhebine göre geçerli olması üzerine ortaya çıkan sosyal ve hukuki problemler fermandan önce diğer mezheplerin görüşlerinden istifade ile bu nikâhı geçersiz sayma yoluyla şer'î hukuk sahasında çözülebilirken ferman sonrası kanun yoluyla kocayı karısını boşamaya zorlamak da diğer bir örnektir.³⁸

XVI. asır Osmanlı fetva mecmuaları incelendiğinde teşeffü'yu yasaklayan ferman öncesi teşeffü' yöntemiyle halledilmeye çalışılan başka meselelerde olduğu göze çarpmaktadır. İbn Kemal'in fetvalarında bu sorunları Şafiî mezhebi kadılarına yönlendirdiği görülmektedir.³⁹ Osmanlı hukuk sisteminde Hanefî mezhebi dışında çözümü aranan ve ferman ile birlikte istifade edilme imkânı ortadan kalkan meseleler dört başlık altında toplanabilir.

2.1.1. Nikâhta Veli İzni ve Hülle

Câhiliye döneminde erkekler için evlilik ve boşama konusunda herhangi bir sınırlama söz konusu değildir. Ancak bu durumdan kadınların büyük zarar görmesi nedeniyle nâzil olan âyetlerde birlikte erkeğin boşama hakkı üçle sınırlandırılmış ve üçüncü boşamadan sonra kadının başka bir erkekle yeni gerçek bir evlilik yapıp boşanmadıkça önceki kocasıyla tekrar evlenemeyeceğini hükme bağlanmıştır.⁴⁰ XVI. yüzyıla kadar bu konuyla ilgili uygulamalar her yönüyle şekillenmiştir. Sahabe başta olmak üzere sonraki uygulamalar; üç talâkla boşanan bir kadının önceki eşiyle tekrar evlenebilmesi için iddet bekledikten sonra

---

³⁸ Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford: Clarendon Press, 1973), 60; Aydın, *Aile Hukuku*, 100; Bilgin, *Fakih ve Toplum*, 88-89; Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Kazâi Boşanma Tefrik", *Osmanlı Araştırmaları* 5 (1986), 7-8; Aydın, "İslam Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim", 19. Nitekim 1523 tarihli Kanûnî'nin ceza kanunnâmesinde şöyle denir: "Veya kız veya avret çeküp cebr ile nikâh ittürene cebr ile boşasalar ve dahi siyaset edeler ve dahi nikâh edenin sakalını kesüb muhkem let (şiddetle dövmek) ideler." denilmektedir. Bk. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 4: 297

³⁹ Diğer mezheplerin kadılarına da müracaat edilebileceğine dair fetvalar için Bk. İbn Kemal, *Fetâvâ*, Darü'l-Mesnevî, 118, 38a; İbn Kemal, *Fetâvâ*, Carullah, 971, 7b; İbn Kemal, *Fetâvâ*, Hacı Mahmud, 1224, 130a; İbn Kemal, *Fetâvâ*, Nuruosmaniye, 1967, 36a.

⁴⁰ Nitekim âyette "İkinciden sonra koca eşini bir daha boşarsa, bundan sonra kadın, boşayandan başka bir koca ile evlenmedikçe ona helâl olmaz. İkinci koca da onu boşarsa, birinci kocası ile bu kadının, Allah'ın kurallarına riayet edeceklerini zannederlerse, tekrar evlilik hayatına dönmelerinde bir sakınca yoktur. Bunlar Allah'ın kurallarıdır, bilmek isteyenler için onları açıklamaktadır." (el-Bakara 2/230)

bir başkasıyla sahih bir evlilik yapması, bu evliliğin de ölüm veya boşama ile sona ermesi ve tekrar iddet beklenmesi şeklindedir. Bunun aile hayatıyla ilgili ortaya çıkardığı bazı ağır sonuçlar sebebiyle dinen doğru bulunmasa bile, teamülde bu şartların sun'î bir şekilde yerine getirilip kadını kocasına helâl kılmak amacıyla Türkçe'de hülle, fıkıh literatüründe tahlil denilen şekli bir evliliğin yapıldığı da bir gerçektir. Bunda boşama hakkının kocaya tahsisi, bu hakkın kullanımının ferdi tercih niteliğinde görülüp yargı denetimine fazla açılmayışı ve boşamanın gerçekleşmesinde şekli unsurların ön planda tutulması gibi klasik fıkıh doktrinindeki hâkim telakkilerin âdeta kanuna karşı hile niteliğindeki hülleyi beslediği ve yaygınlaşması için uygun bir zemin oluşturduğu da söylenebilir.⁴¹

944/1537'deki teşeffu' öncesi Osmanlı fakihlerinin şekil şartları gerçekleşmemiş hülleyle cevaz vermek yerine o evliliği teşeffu' yoluyla veli izni olmaksızın yapılan nikâhı hukuken geçersiz kabul eden Şâfiî kadısına müracaat ederek çözmeyi öncelikledikleri görülmektedir.⁴²

"Mesele: Zeyd ehl-i ırz olup zevcesini şart üzerine talak-ı selâse ile boşasa hülleden âr eder olacak ıskât-ı hülleyle tarîk var mıdır? Elcevap: Şâfiî kadısı "nikâh velisi izinsiz oldu" diye butlanına hükmederse olur, tecdid-i nikâhta hülleyle hacet olmaz."⁴³

Hanefi mezhebinde bülûğa eren kızların velisiz evlenmesi konusu mezhep imamları arasında tartışmalıdır. Ebû Hanife ve son görüşüne göre Ebû Yûsuf'a göre bülûğ çağındaki kız, veli izni olmadan evlenebilir. İmam Muhammed ve ilk görüşüne göre Ebû Yûsuf, bülûğa eren kızların rızaları yanında velilerin iznini de şart koşar. Onlara göre kızların kendi başlarına yaptıkları nikâh ancak velilerin izniyle geçerlidir. Bu konuda İmam Malik ve Şâfiî de aynı görüştedir.⁴⁴ XVI. yüzyılın ilk dönemlerinde Osmanlı Devleti'nde tercih edilen ve tatbikatta yer alan görüş, kızın veli izni olmaksızın evlenebileceği şeklindeki Ebû Hanife ve Ebu Yûsuf'un

⁴¹ Saffet Köse, "Hülle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18: 475-477.

⁴² İbn Kemal, *Mühimmâtü'l-Müftî*, 93a.

⁴³ İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, Darulmesnevi, 118, 41a; İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, Hacı Mahmud, 1224, 132a; İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*, Nuruosmaniye, 1967, 39a-b.

⁴⁴ İbn Kemal, *Risâle fî Mesâilî'l-Fetâvâ*, 197a; İbn Kemal, *Îzâhu'l-İslâh*, 57a; İbn Kemal, *Mergînânî*, *Hidâye*, 2: 16-17.

görüşüdür. Nitekim Zenbilli Ali Efendi'nin fetvalarından da kızların velisiz evlendikleri anlaşılmaktadır.⁴⁵ Ancak 951/1544'te, zorla kız kaçırma ve nikâhlama gibi bazı sorunlar sebebiyle Ebussuûd'un Rumeli kazaskeri olduğu sırada padişah, kızların velilerinin izni olmadan evlenmelerini yasaklayan "kudâtı veli izinsiz nikâh kabul etmemekle memur" kılan bir ferman çıkardığı görülmektedir.⁴⁶ Bu konuda mezhepte zayıf görüş de olsa İmam Muhammed'in görüşü esas alınmış, ancak ilk görüşün fıkıh kitaplarında "müftâ bih" bir görüş olarak varlığı ve velisi bulunmayan kızların maduriyeti gibi sorunlar sebebiyle bu fermanın ihtiyaca cevap veremediği anlaşılmaktadır. Zira daha sonraları telif edilen fetva mecmûalarında veli izinsiz nikâhın feshedilmeyeceğine dair fetvalar ve şer'iyeye mahkemelerinde verilmiş kararlar mevcuttur.⁴⁷ Bu durumun 25 Ekim 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnâmesi'ne kadar aynen devam ettiği ancak bu kararnâmede, diğer mezheplerin görüşleri alınarak zorla yapılan nikâh ve boşamanın geçerli olmadığı kanunlaştırılmaktadır.⁴⁸

944/1537'de yayınlanan 'teşeffü' hususunu Diyâr-ı Rûm'da yasaklayan fermanla beraber Şafîî kadısına müracaat etmek sûretiyle üç talak sorununun çözülme imkânı da ortadan kalkmıştır. Fakat erkekler önemli gördükleri bir hususta nikâhları üzerine yemin etme âdetini terk etmemiştir. Fakihler hüлле şartıyla yapılan evliliğin önceki kocaya helâl oluş şartını sağlamayacağını ifade etseler de hukukî işlemlerin diyânî hükmü ile kazâî hükmü arasında farkı gözeterek niyet açığa vurulmadığı sürece hukuken geçerli saymışlardır. İkinci evlenen erkeklerle bir defa dahi olsa karı koca hayatı yaşamadan yapılan boşamalar ihtilaf hallerinde gün yüzüne çıkmakta ve fakihler bu sorunların üstesinden gelmeye çalışmaktadır.⁴⁹ Taraflar ise ortaya çıkan hukuki sonuca razı

⁴⁵ Zenbilli Ali Efendi, *Muhtârât mine'l Fetvâ (Seçme Fetvalar)*, trc. M. Ali Sarı - İbrahim Sarı (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1996), 45-46.

⁴⁶ Ebussuûd, *Ma'rûzât*, Amasya Sultan Bayezid Kütüphanesi, 937/2, 153b.

⁴⁷ Ziyaeddin Efendi, *Câmi Envâri's-Sukûk ve Lâmiu'd-Ziya li Zevi's-Şükûk* (İstanbul: y.y., 1284), 40; Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 97-99.

⁴⁸ Komisyon, *Osmanlı Hukuk-u Aile Kararnamesi*, yay. haz. Orhan Çeker (Konya: Mehîr Vakfı Yayınları, 1999), 36, 51, 91-92, 97; Bilgin, *Fakih ve Toplum*, 95.

⁴⁹ "Mesele: Zeyd, Hind'i "talâk-ı selâse ile boşadım." deyip Amr'a hüлле eyleseler, ba'dehû Amr, Hind'e talak verip yine Zeyd nikahlanıp beş yıl zindekânî (geçim) eyleseler haliyen Zeyd ile Hind kavga edecek Hind Amr'a "nikahlandığım vakit dühûl vâkî olmadı" diye yemin edecek nice olur?

gelmek istemediklerinden ya bunu gizlemişler⁵⁰ ya da şekil şartını sağlayacak çeşitli çözümler aramaya çalışmışlardır. Bazıları oniki yaşındaki çocukları⁵¹ ve kölelerini⁵² bu amaçla kullanmışlardır.

Elcevap: Nesne lazım gelmez, sonra garazıyla dediğine itibar yoktur." Bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*, Nuruosmaniye, 1967, 43a-b.

⁵⁰ Mesele: Zeyd zevcesi Hind'i hatâ ile üç talâk boşayıp birbirini isteyip dileyip müsâhabet eyleyip hüllesiz almak dilese şer'an câiz olur mu? *el-Cevab*: Ne'üzübillâhi Te'âlâ mümkün müdür? (Ebussuûd, *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 216, vr. 122a; 241, vr. 69a-b). Küfür söyleyen Hind'in zevci Zeyd el-iyâz-ü billahâh-i Teâlâ Hind'in küfür söylediğün bilmeyüb Hind'e üç talâk verse ba'dehu Hind'den talâk kable't-talâk küfür sâdır olduğun bilicek mezbûre Hind'e hüllesiz nikâhlanmağa kâdir olur mu? *el-Cevab*: Olmaz... Hülleye hâcet mukarrerdir. Ebussuûd. (Ebussuûd, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, vr. 45b-46a.) Zeyd üç talâk boşadığı Hind'i hüllesiz tekrar kendine nikâh sahîh olmadığın bilip hüllesiz kendine nikâh ettirse şerân ne lazım olur? *el-Cevab*: İmâm-ı A'zam katında darb-i şedîd ile ta'zir olunur İmâmeyn katında had ikâmet olunur. Bu sûretde: Zeyd Hind'i hüllesiz nikâhladıktan sonra Hind'den veled zuhur eylese veled-i zinâ olur mu? *el-Cevab*: Gâyet-ül beyan da bazı ashabımız adem-i subut-i nesebi men' ettiler deyû mezkurdur. Bu sûretde: Zeyd Hind'i hüllesiz alıp tasarruf ettiğün bilip sükût eden kimselere şer'an ne lâzım olur? *el-Cevab*: Vûlat-i emre i'lam eylemek lâzımdır. Bk. Ebussuûd, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 46b; Düzdağ, *Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, 79.

⁵¹ On iki yaşın tamam edip, buluğuna i'tiraf etmeyen oğlana hülle-i sahîha olur mu? *el-Cevab*: Buluğuna ikrâr etmeyecek talâki sahîh olmaz. İhtiyât oluna. Ebussuûd Bk. Ebussuûd, *Fetâvâ*, İsmihan Sultan, 216, 121b. *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 45b; Ebussuûd, *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 241, 67b; Düzdağ, *Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, 79. Mesele: Zeyd, zevcesi Hind'e üç talak verip hülle etmeli olacak on iki yaşında oğlana hülle olsa ama ol hal vâkî olup inzal olmasa, ba'dehû oğlan Hind'e talak verse şer'an iddet çeker mi? *Elcevap*: Talak veremez, kable'l-bülûğ. Bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, Darulmesnevi, 118, 39b; İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, Carullah, 971, 7b. Mesele: Zeyd, zevcesi Hind'i talak-ı selâse ile boşasa, ba'dehû hülle etmeli olacak on iki yaşında bir kul alıp avratına nikâhlandırca, halvet-i sahiha olup duhul vâkî olup ama inzal olmasa, ba'dehû Hind kulu, Hind'e temlik edip nikâh fesh olup hülle sahih olur mu? *Elcevap*: Olur. Bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*, Nuruosmaniye, 1967, 44b-45a. Mesele: Zeyd, avratını üç talak boşayıp ba'dehû bir sağira oğlana hülle edip yine nikâh etse, şer'an câiz midir? *Elcevap*: Değildir. Bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, Darulmesnevi, 118, 38a; İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, Carullah, 971, 7b; İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, Hacı Mahmud, 1224, 130a.

⁵² Zevci Hind'i üç talâk boşayan Zeyd bir kul iştirâ edüb Hind'e tezvîc edüb ba'dehû kulu Hind'e hibe eylese boş oldukda hülle olur mu? *El-Cevab*: Olur eğer dahi hibe etmeden kul Hind'e idhâl etdi ise. Bk. Ebussuûd, *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, İsmihan Sultan,

Nihayetinde bu durum hülle evliliklerinin haram olmadığı, hatta dinen onaylanan bir çıkış yolu (hîle-i şer'îyye) olduğu şeklinde bir anlayışın yaygınlaşmasına da zemin hazırlamıştır.⁵³ Ne var ki Hanefi mezhebi içinde başka çözümlerin bulunamaması, bir çözüm yöntemi olan teşeffü'nün de yasaklanması beraberinde nadiren de hülleciliğin tek çözüm yolu olarak kalması sonucunu doğurmuştur.⁵⁴ Bu durum o dönemlerde de çeşitli tenkitlere ma'ruz kalsa da⁵⁵ maalesef sonraki dönemlerde İslâm hukukuna karşı ağır eleştirilerin yapılmasına hatta konu etrafında mizahî bir literatürün oluşmasına imkân vermiştir.

2.1.2. Gâiplik Sebebiyle Tefrik

Şafiî kadılar aracılığıyla yapılan gâiplik sebebiyle tefrik, 944/1537 tarihli bir fermanla yasaklanmıştır.⁵⁶ Teşeffü' hususunu yasaklayan fermanın önce İbn Kemal gibi Osmanlı hukukçuları çözüm bulmakta zorlandıkları ve bu sebeple Şafiî kadısına müracaat etmeyi önerdikleri bir konu da nafaka bırakmadan yaşadığı halde nerede olduğu bilinmeyen ve kendisinden uzun süre haber alınamayan (gâib) kocanın eşinin tefrikiyle ilgilidir.

İslam hukukuna göre engelleyici bir durum olmadığı takdirde, kadın Müslüman olsun veya olmasın, koca veya kadının maddi durumları ne olursa olsun sahih nikâh akdinden itibaren nafakası erkeğe aittir. Hanefilerin dışındaki Maliki, Şafiî ve Hanbelî mezheplerine göre erkek karısına karşı bu yükümlülüğü yerine getirmekten aciz olduğu takdirde kadın evlilik birliğini sona erdirme amacıyla nikâh akdini

---

216, 121b; 241, 68b. *Mesele*: Zeyd, tasarruf ettiği cariyesini Amr'a bey' eylese, şer'an Amr istibrasına hülleyi şer'î var mıdır? *Elcevap*: Vardır. Bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, Darulmesnevi, 118, 66a; İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, Carullah, 971, 12b.

⁵³ Köse, "Hülle", 18: 475-476.

⁵⁴ Ebussuûd, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 45b-46a; Ebussuûd, *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 216, 121b-122.

⁵⁵ *Mesele*: Zeyd, avratını üç talak boşayıp hülleyle yine alsın, Bekir "Hülleyle alana ve aldırana lanet vardır." dese, şer'an Bekir'e ne lazım olur? *Elcevap*: Nesne lazım olmaz "لعن الله المحلل" hadisini nakl ise murâdı. Ebussuûd.⁵⁵ Bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*, Nuruosmaniye, 1967, 45a.

⁵⁶ Ebussuûd, *Ma'rûzât*, Amasya Sultan Bayezid Kütüphanesi, 937/2, 154b; Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 117; Bilgin, *Fakih ve Toplum*, 92-93.

feshetmek için kazâî tefrik (mahkeme yoluyla) talebinde bulunabilir.⁵⁷ Hanefilere göre ise kocanın gücü yetsin veya yetmesin eşinin nafakasını temin etmemesi kazâî tefrik sebeplerinden biri değildir.⁵⁸ Bu durumda kadın, nafakasını temin edebilmek için hukukun kendisine tanıdığı kocası adına borçlanma gibi diğer haklardan yararlanır.⁵⁹ Bütün bu yöntemlerin mezhep içinde bir çözüm sunmadığı takdirde Osmanlı fakihlerinin nafakasız kalmış kadınların boşanma taleplerine teşeffu' dışında makul bir çözüm öneremedikleri görülmektedir.

Bu dönemde kadının boşanma haklarının sınırlı olduğu dikkate alındığında yaşadığı bilindiği halde nerede yaşadığı bilinmeyen gaib kocaların eşlerinin uzun süre nafakasız kalmasının doğuracağı mahzurlar ortadır. Teşeffu' hususunu yasaklayan fermanın önce Osmanlı fakihlerinin Şafîî mehebine göre kazâî tefrik imkânından yararlandıkları görülmektedir. Zira Şafîî mezhebine göre gaiplik vb. sebeplerle nafaka yükümlülüğünü karşılamayan kocanın görünen bir malı olmazsa kadın, hâkime müracaat ederek tefrik talebinde bulunabilir.⁶⁰ Meselâ Şeyhülislâm İbn Kemal, kocanın eşini nafakasız bırakıp kaybolması ve kadının nafakaya ihtiyacı olması hâlinde kadına Şafîî kadısına müracaat etmeyi önermektedir:

“Mes’ele: Zeyd gâib olup üç yıl mikdârı gelmese zevcesi Hind’in nafakaya ‘aczi olıcak teşeffu’ idüb zevc-i âhara varabilür mü? el-Cevâb: Varabilür.”⁶¹

“Zeyd avretini altı yıl nafakasız ve kisvesiz koyup gidip ba’dehû Hind “teşeffu’” edip zevc-i âhara varmak şer’an câiz midir? Cevap: Câizdir zarûret olacak nafakaya. Hind teşeffû’ edip kadı tefrikine hükmedip âhara varmadan zevci çıka gelse ne lazım olur? Cevap: Zevcesine tecdid-i nikâh lazım olur.”⁶²

⁵⁷ Abdülkerim Ünalın, “İslam Hukukunda Gaibin/Mefkûdun Evlilik ve Miras Durumu (Mukayeseli Olarak)”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (Diyarbakır 2001): 129.

⁵⁸ İbrahim Halebî, *Mülteka'l-Ebhur*, thk. Vehbi Süleyman Çâvecî Albânî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1989), 1: 301; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 45.

⁵⁹ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 33-34.

⁶⁰ Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Rüşd el-Kurtubi, *Bidâyetü'l-Müctehid* (İstanbul: y.y., 1333), 2: 52; Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 117.

⁶¹ İbn Kemal, *Fetevâ-yı Kemalpaşazâde*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 3369, 35b.

⁶² İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, Darulmesnevi, 118, 38a; “Üç yıl...”. Bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*, Nuruosmaniye, 1967, 36a.

“Zevci nâbedid olan (kaybolan) Hind nafakaya aczi olucak teşeffü' edip âhara varmak câiz midir? el-Cevab: Caizdir zarûret olıcak nafakaya.”⁶³

“Zevci nâbedid olan Hind nafakaya aczi zahir olub teşeffü' edip Şâfiî kâdisi tefrik edip zevc-i âhara varsa ba'dehu Zeyd gelse zevcesin geri alabilir mi? el-Cevab: “

Teşeffü' husûsu diyâr-ı Rûm'da cârî olmaya deyu men-'i sultânî vâki olmuştur. Ebussuûd. ⁶⁴ el-Cevab: alamaz. Ahmed.”⁶⁵

İbn Kemal sonrasında Şâfiî kadılar aracılığıyla yapılan bu uygulama teşeffü'nün 944/1537 tarihli bir fermanla yasaklanmasıyla birlikte daha da karmaşık hâle gelmiştir.⁶⁶ Nitekim Ebussuûd Efendi, selefi İbn Kemal'in fetvasına atıfta bulunarak teşeffü' hususunun yasaklanmasını gerekçe göstermesi, içinde bulunduğu çaresizliğin bir ifadesidir. Bazı araştırmacılar, Ebussuûd'un bu fetvasıyla İbn Kemal'e muhalefet ettiğini belirtmişlerse⁶⁷ de aslında Ebussuûd, bu konuda İbn Kemal'e muhalefet etmemiş, sadece bu fetvanın “Diyâr-ı Rûm”da uygulanmayacağını, yalnızca Hanefi mezhebine bağlı kalınması konusunda padişah emri bulunduğunu ifade etmiştir. Nitekim bu durum kadı beratlarında da açıkça görülmektedir.⁶⁸ Bu fermandan dolaydır ki, Ankara'da, gaib olan kocasının hayat ve mematı belli olmadan bir başka adamla evlenen kadının nikâhu mahkeme tarafından iptal edilmiştir.⁶⁹ Fakat 948/1541 tarihli Gaziantep şer'iyeye sicilinde, Şafîi mezhebine uyularak nikâhın fesh olunduğu görülmektedir.⁷⁰ Yasaklama tarihiyle bu hüküm arasında çelişki olduğu intibai vermekte ise de, aslında aralarında bir çelişki bulunmayıp, hükümde geçen Diyâr-ı Rûm

⁶³ Ebussuûd, *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 241, 59b.

⁶⁴ Ebussuûd, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 52b; Ebussuûd, *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 241, 59b; Düzdağ, *Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, 79.

⁶⁵ Ebussuûd, *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 241, 59b; Düzdağ, *Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, 79; Aydın, *Aile Hukuku*, 117.

⁶⁶ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 4: 368.

⁶⁷ Şükrü Özen, “Kemalpaşâde'nin Fıkhî Görüşleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 241.

⁶⁸ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 73.

⁶⁹ Halit Oğan, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iyeye Sicili* (Ankara: TTK Yayınları, 1974), 102.

⁷⁰ Gaziantep Şer'iyeye Sicilleri, 2. defter, 87, 293. Hüküm. Bk. Heyet, *Şer'iyeye Sicilleri* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, 1998), 1: 290.

ifadesinin Gaziantep bölgesini kapsayıp kapsamadığı çerçevesinde değerlendirilmelidir. Akkirmânî Ali Efendi'nin (ö. 1030/1620-21) aşağıdaki fetvası Osmanlı uygulamasının mahiyetini tespit etmeye imkân vermektedir:

“Zevci gâib ve nâ-bedîd olan Hind'in nice yıl kendinin ve evladının nafaka ve kisveleri, kendilerinin malları olmayub ve zevci mal terk etmeyüb vâsil olmamağla ziyade zarureti olucak kâdî-i Hanefî, Şâfiyyü'l-mezheb bir nâib nasb idüb tefrike hüküm idüb Hind zevci-âhara varmak caiz olur mu? el-Cevâb: Sadrüşşerîa, “Ashabımız li-zaruret-i istihsân bunu caiz gördüler” deyu müsaade etmiştir. Lakin bu nasbın cevâzı kudât-ı Hanefiyye Şâfiyyü'l-mezhebi istihlâfa me'mûr olacaktır ve kendi yahud me'mûr rüşvet almayacaktır. Kudât-ı Hanefiyye Şâfiyyü'l-mezhebi bu tefrik için istihlâfe me'mûr ve me'zûn değildir. Ve hususen fi mekâninâ Şâfiî hâkim bulunmaz. İrtişâda ise ekser-i kudât-ı zamânın halleri malum değildir. Hind'e kâdî istidâne ile emrider.”⁷¹

Bu uygulamanın 25 Ekim 1917 tarihli Hukuk-u Aile Kararnâmesi'ne kadar aynen devam ettiği ancak bu kararnâmeyle, Şâfiî ve Malikî mezheplerinin görüşlerinden istifade edilerek gaib kocanın, hayatından ümit kesildiği andan itibaren karısından tefrik edilebileceği kabul edilmiştir.⁷² Bu dönemde Şeyhülislamlık başka mezhebinin içtihatlarından yararlanarak eşî kaybolan kadının boşanmasına imkân veren bir fetva hazırlanmış ve bu fetva bir irade-i seniyye ile yürürlüğe konarak üç asırdan fazla bir süreden sonra diğer mezheplerden istifade yolu tekrar açılmıştır.⁷³

2.1.3. Yemin Bozma (İnhilâl-i yemîn)

Yemin günlük hayatta herhangi bir ifadeyi kuvvetlendirmek için kullanılan lafızlardır. Boşamayı şarta bağlayan kimse de çoğunlukla bu işlemle bir fiili yapıp yapmama hususundaki iradesini, eşinden boşanmayla ilişkilendirerek kuvvetlendirmek istemektedir. Bazı fakihler boşamanın şarta bağlanmasını her ne kadar yeminin hikmeti ve semeresi olan teşvik veya engelleme bulunmasa da yeminin rüknü olan şart ve sonuç mevcut olduğu gerekçesiyle yemin olarak isimlendirmektedir. Hanefilerin “talâk üzerine yapılan yemin” ya da bir başka ifadeyle

⁷¹ *Fetâvâ-yı Akkirmânî*, Milli Kütüphane Yazmalar Bölümü, nr. 1134, 34a; Kaşif Hamdi Okur, “Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Fıkıh Alanındaki Tartışma ve Yaklaşımlar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014): 10.

⁷² Komisyon, *Osmanlı Hukuk-u Aile Kararnamesi*, 57, 99-100; Bilgin, *Fakih ve Toplum*, 95.

⁷³ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 146-148.

“boşama yeminini” şarta bağlı boşama kapsamında değerlendirdiği görülmektedir.⁷⁴

Klasik doktrinde evlilik birliğini sona erdirmeye en fazla yararlanan hukuki tasarrufların başında talak gelmektedir. Zira klasik fıkıh kitaplarında ve fetva mecmualarında en çok incelenen konular arasındadır. Tarihte Müslüman toplumlarda insanların bazen en basit meseleler için dahi Allah'ın isimlerine ya da Mushaf'a yemin etmek yerine daha somut sonuçlar doğurması ve kişilerin hayattaki en değerli varlıkları olması sebebiyle boşama yeminine sıkça başvurdukları bilinmektedir.⁷⁵ Bu durum beraberinde aile kurumunu dinen ve hukuken olumsuz etkileyecek çeşitli sorunlar doğurmaktadır. Bu sebeple boşama yemini eden kimse ailesini kurtarmak için ya vaziyeti gizlemekte ya da fukahaya müracaat ederek sorunun zarar görmeden üstesinden gelinmesini istemektedir. Fukaha ise sorun ile literatürde yer alan teorik hükümler arasında sıkışıp kalmakta ya boşama konusu olan şartın gerçekleşip gerçekleşmemesi ile ilgili tevellere başvurmakta ya da mevcut nikâhta bir takım eksik unsurlar arayıp, bu nikâhın zaten fasit olduğunu ileri sürülerek üç boşama hakkının kullanılmadığı sonucuna ulaşmaya çalışmaktadır. Bunların yetersiz kaldığı durumlarda ise hülle vb. meşrûyeti tartışmalı yöntemlere başvurulmaktadır. Fetvalara yansıdığı kadarıyla kocası üç talak üzere yemin eden kadınların henüz yemin bozulmadan çözüm aradıkları görülmektedir:

“İnhilâl-i yemînde Şâfi'î'ye müracaat caiz olur mu? *el-Cevab*: Bu diyarda Şâfi'î olmaz. Ebussuûd. Bu sûretde yemîn eden Zeyd zevcesi Hind ile Şâfi'î hakim nasb edüb

---

⁷⁴ Bazı Hanefi müellifler şarta bağlı boşama ile ilgili konuları “Boşama ile ilgili yeminler” (el-eymân fi't-talâk) başlığı altında ele alırken, kimi müellifler de ilgili konuları “Boşamanın şarta bağlanması” (ta'liku't-talâk) başlığı altında ele almakla beraber, şartlı boşama ile yemin arasındaki ilişkiyi vurgulamışlardır. Bk. el-Mergînânî, *el-Hidâye*, 1: 273; Muhammed b. Alî b. Abdîrrahmân b. Muhammed el-Haskefî, *ed-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-Ebsâr*, thk. Abdulmun'im Halîl İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1423/2002), 220; Kaşif Hamdi Okur, “İslam Hukuku'nda Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2009): 13.

⁷⁵ Bu durum aynen fetvalara yansımıştır. Bk. İnanır, *Şeyhülislam İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanûnî Devrinde Osmanlı Hayatı* (İstanbul: Osav Yayınları, 2011), 66-70.

Amr, fesh-i yemîne hükm eylese hükmü nafiz olur mu? *el-Cevab*: Olmaz. Hükm-i hakim ile ref'i hilaf olmaz). Ebussuûd.⁷⁶

“İnhilâl-i yemînde Şâfi'îye mürâca'at edüb Kâdı-i Şâfiî fesh-i yemînle hükm eylese nâfiz olur mu? *el-Cevab*: Bu diyârda Şâfiî olmaz memnûdur. Kâdı-i Şâfiînin hükmi ref'i hilâf edemez. Ketebehû Ebussuûd.⁷⁷

Dört fıkıh mezhebinin şarta bağlı boşamayı, bu arada boşama yeminlerini geçerli kabul ettiği bu bağlamda birçok tikel mesele incelenmiş olup, bu hususlar her mezhebin kendi furû literatüründe oldukça geniş bir yer tutmaktadır.⁷⁸ Bu konuda farklı görüşlere sahip İbn Teymiyye, Hanefî ve Şâfiî mezheplerinde farklı yaklaşımların da bulunduğu haber vermektedir. Ona göre “talâk bana şart olsun ki şöyle yapacağım! ya da yapmayacağım!” veya “Eğer böyle yapmazsam talâk bana şart olsun! ya da gerekir!” tarzında yapılan boşama yeminleri neticesinde talâk vaki olmayacağını görüşündedir. Bu fetvasında da yalnız olmadığını, ilgili ifade formlarıyla talâkın gerçekleşmeyeceği görüşünün Ebu Hanîfe'den (ö. 150/767)⁷⁹ Kaffâl (ö. 340/951) ve Ebu Said el-Mütevellî (ö. 478/1086) gibi Şâfiî âlimlerden nakledildiğini ifade etmektedir. Ayrıca kendi döneminde Hanefî, Şâfiî vd. birçok âlim, müftî ve kâdînin ilgili görüşü benimsediğini ileri sürmektedir.⁸⁰ Yukarıdaki fetvadan hareketle İbn Teymiyye'nin iddiasının özellikle Şâfiîlerle ilgili kısmının doğru olduğu anlaşılmaktadır. Zira tarafların yeminlerini bozmak üzere Şâfiî kadısına müracaat etmeleri 1537 yılında yayınlanan fermanın önce böyle bir çözüm yönteminin bilindiğini göstermektedir. Ne var ki söz konusu fermanın bu imkânı da ortadan kaldırdığı görülmektedir.

⁷⁶ “Kâdı-i Hanefîyeye mürâcaat edüb yemîni hal eylese sahih olur mu? *el-Cevab*: Teşeffu' husûs-i diyâr-ı Rûmda cârî olmaya deydü men'i sultânî vaki olmuştur.” Bk. Ebussuûd, *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 241, 86a; Ebussuûd, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 47b; Ebussuûd, *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 241, 86a.

⁷⁷ Ebussuûd, *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, Esad Efendi, 3612, 272b; Esad Efendi, 892, 286a.

⁷⁸ Okur, “İslam Hukuku'nda Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi”, 13-14.

⁷⁹ Mahmud İbn Ahmed İbn Abdilaziz İbn Ömer İbn Mâze el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî fi'l-fikhi'n-Numânî*, nşr. Ahmed Azzû İnâye (Beyrut: y.y., 2003), 3: 352; Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, 207; Okur, “İslam Hukuku'nda Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi”, 16.

⁸⁰ Okur, “İslam Hukuku'nda Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi”, 16-17.

2.1.4. Semâ, Raks ve Devrân

Zikir esnasında yapılan ve adına semâ, raks ve devrân gibi farklı isimler verilen bazı hareketlerin bilhassa V./XI. asırdan itibaren sûfiler arasında yaygınlık kazanmasıyla birlikte dinen meşru olup olmadığı hususu meşâyih-fukahâ arasında şiddetli tartışmalara sebep olmuştur.⁸¹ Ancak her iki grubun sema, raks ve devrân'a yüklediği anlamlar birbirinden farklı olduğundan tam olarak açıklığa kavuşturulamamış ve konu etrafındaki tartışmalar Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan çok önce başlamış ve özellikle de XVI. asrın ilk yarısından itibaren yeniden alevlenmiştir.⁸² Zira bu dönemde İran'da Safevî tarikatına dayanılarak kurulan Şîh Safevî Devleti Osmanlı Devleti için yakın tehdit oluşturmaktadır. Ayrıca daha ilk dönemlerden itibaren devlet, kendilerini "sâhib-i zamân ve mehdî-i devrân" olarak gören sûfilerin sebep olduğu çeşitli isyanlarla karşı karşıya kalmıştır. Nitekim 1416 yılında Şeyh Bedreddin isyanı, yine Safevî devletinin Osmanlı içindeki kendi tarikat bağlarını kullanarak çıkardığı 1511'de Şah Kulu, 1512'de Nur Ali Halife, 1520'de Şah Velî ve nihayet 1527'de Şah Kalender isyanları bu tip isyanlar arasındadır.⁸³ Osmanlı Devlet adamları İran ile mücadele yıllarında bu tehditleri bertaraf etmek amacıyla Ehl-i beyt sevgisi vb. konularda temelde Safevîlerle aynı tarikat geleneğinden gelen Halvetîleri maddi ve manevi olarak desteklemişlerdir.⁸⁴ Fakat onların da ileride tehdit olabilecek bir aşamaya ulaşmasını önleyecek bir siyaset

⁸¹ Selman Çelebi (eş-Şehir bi Geleryânî), *Risaletün makhbûletün ala reddi risaleti'l-Müftî Ali Çelebi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Harput, nr. 11, 125b-127b; İbn Kemal, *Risale fi beyânî'r-raks ve'd-deverân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 858, 206b-207b; Dilaver Güner, "Osmanlılar'da Semâ, Devrân, Raks Tartışmaları ve İki Şeyhülislam Risalesi", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 26/2 (2010): 4.

⁸² Semâ, raks ve devrân tartışmalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Uludağ, *İslâm Açısından Mûsiki ve Semâ* (İstanbul: İrfan Yayınları, 1976), 179-193; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İhyâ-i ulûmi'd-dîn*, nşr. Seyyid İbrahim (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1412/1992), 2: 416-476; Ferhat Koca, "Osmanlı Fakihlerinin Semâ, Raks ve Devrân Hakkındaki Tartışmaları", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 5/13 (2004): 66-70.

⁸³ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Sûfiliğine Bakışlar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 108-109.

⁸⁴ Mustafa Aşkar, "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999): 546.

takep etmişlerdir. Meselâ bir tehdit oluşturması ihtimaline karşı payitaht merkezinden uzakta Mısır'da bulunan Halveti tarikatı şeyhi Şeyh İbrahim Gülşenî (ö. 1534)'yi İstanbul'a celb ederek tasavvufa dair yazdığı eserleri İbn Kemal (ö. 1534) gibi dönemin ileri gelen fukahâsına inceletmiş, onların eser hakkındaki mütaalaları doğrultusunda hareket etmişlerdir.⁸⁵ Yine bu dönemde zendeka ve ilhad suçlamasıyla Oğlan Şeyh diye ma'rif Bayramî tarikatı şeyhi İsmail-i Ma'sukî (ö. 945/1538),⁸⁶ Halvetî tarikatı şeyhi İbrahim Gülşenî'nin müritlerinden olan Usûlî (ö. 945/1538-39) ve Şeyh Muhyiddin-i Karamânî (ö. 957/1550) yargılanarak idam edilmişlerdir.⁸⁷ Bu idam ve soruşturmalarla ilgili şer'iyeye sicilleri, fetva ve risalelerinin birçoğu günümüze ulaşmıştır.⁸⁸

Bu çalışmada söz konusu hadiselerin teşeffu' hususunun yasaklandığı 944/1537 yıllarına rastlamasının bir tesadüf olmadığı fikrinden hareket edilmiştir. Dolayısıyla öncelikle raks ve devrân tartışmalarıyla teşeffu'nun bir ilişkisi olup olmadığı araştırılmaya çalışılmıştır. Yapılan incelemede bazı risale ve fetvalarda fakihlerin raks ve devrânın meşru olmadığı iddialarına karşı sûfilerin teşeffu' ederek raks ve devrânı icra ettikleri cevabıyla karşılaşmıştır.⁸⁹ Bu sebeple sema,

---

⁸⁵ Beşir Efendi, *Semâ ve Devrân Risâlesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1352, 46a-b; Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf* (İstanbul: İz Yayınları, 2000), 347-350; Nihat Âzamat, "İbrahim Gülşenî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21: 301-303; Rüya Kılıç, *Osmanlı Devleti'nde Gülşenî Tarikatı (Genel Bir Yaklaşım Denemesi)*, erişim: 24 Nisan 2013, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1272/14648.pdf>, 212-213; İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku*, 72; Pehlül Düzenli, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları* (İstanbul: OSAV Yayınları, 2012), 191-193.

⁸⁶ Ocak, *Osmanlı Sûfiliğine Bakışlar*, 62-63.

⁸⁷ Latifi, *Tezkire-i Latifi* (İstanbul: y.y., 1314), 91-92; Abdülbaki Gölpınarlı, *Nesimî-Usulî-Ruhî (Hayali, Sanatı, Şiirleri)* (İstanbul: Varlık Yayınları, 1953) 14-15; Kılıç, *Gülşenî Tarikatı*, 213;

⁸⁸ İlgili çalışmalar için bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 296-341, Abdülkadir Tekin, *İslâm'a Göre Ses ve Mûsikî Sanatı* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), Ömer Menekşe, *Osmanlı Toplumunda Zındıklık: Patburunzâde Örneğinde Bir İnceleme* (Ankara: Sistem Ofset Yayıncılık, 2014).

⁸⁹ Beşir Efendi "Ali Çelebi de deverân harâmudur diyü İmâm'dan nakil de yokdur dimiş" ve "müftü 'Ali Çelebi nevverallâhu merkadehû Şâfîi deverânı câiz gördü, teşeffu' iderüz didügi..." şeklindeki görüşleri atfeder. Bu görüşler Zenbilli'ye nisbet edilen risâlede ise, "(...) Deverânın haram olduğuna dâir âyet ve hadisten bir nas/delil yoktur. (Mezhep) imamımız İmam Âzam'ın da onun haramlığıyla ilgili bir sözü

raks ve devrânın meşrûiyetiyle ilgili tartışmalara çok fazla girmeden ilgili risale ve fetvalardan hareketle sûfilerin teşeffü'yla ilgili tezlerine kısaca yer verilecektir.⁹⁰

Fakihlere göre raks ve devrân oyundur, kâfirlerin horon tepmesidir. Dolayısıyla onları helâl kabul eden kimseler zındıktır, katlolunmaları vaciptir. Bunlar yakalandıktan sonra tevbeleri de kabul edilmez. Raks ve devrânın haramlığı Kur'an, sünnet, icma ve kıyasla sabittir. Bu naslara rağmen raks ve devrânın meşruluğu konusunda delil getiren ve kıyas yapan kimseler şeytanın kardeşleri gibidir. Bu kimseler müçtehitlerin icmasıyla tekfir olunmuştur ve konuyla ilgili defalarca müftüler fetva vermişlerdir. Bunlara şiddetli ta'zir ve hapis ile men lâzımdır.⁹¹ Sûfilerin helal olduğuna dair ileri sürdükleri bazı ayetler⁹² ve hadisler ise raks ve devranla ilgili değil zikirle ilgilidir. Onlar bu yorumlarıyla Allah'a iftira etmiş, ayetin manasını tahrif edip kendi hevâ-yı nefesine onu tâbi kılmışlardır. Dolayısıyla bu kimselerin derhal tecdîd-i imân ve tecdîd-i nikâh yapmaları lâzımdır. Onların fiilleri meleklere benzeme değil kâfirlere benzemez. Hz. Peygamber'e raks isnad etmek de küfürdür. Zira raks ef'âl-i süfehâdır, enbiyâdan birine sehven isnad etmenin küfür olduğu kütüb-ü fetâvâda yazılıdır. Ayrıca İmâm Şâfiî'nin raks ve devrâna cevaz verdiği iddiası sahih değildir, bu isnad kendisine yapılmış bir iftiradır. İmâm Malik, Şâfiî⁹³ ve Ahmed b. Hanbel raksın haramlığı konusunda icma etmiştir.⁹⁴

---

yoktur. Bunun yanında eş-Şâfiî ona cevaz vermiştir. Bazı ibadetlerde Şâfiyye mezhebine uymak câizdir..." şeklindeki cümlelerle belirtilir. Bk. Beşir Çelebi, *Semâ*, 9b, 17a, 17b 40b; krş. Dilaver Güreler, "Semâ ve Devrân Hakkında İki Risâle: Zenbilli Ali Efendi'nin (ö. 932/1525) Risâlesi", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 3/1 (2003): 256-258.

⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. İnanır, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Fakih ve Sûfilerinin Semâ, Raks ve Devrân Tartışmalarında Lehte ve Aleyhte Kullandıkları Hukûki Deliller ve Değerlendirilmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2013): 237-269.

⁹¹ Ebussuûd, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 231a; Düzdağ, *Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, 135-136.

⁹² Bk. Âl-i İmran 3/191.

⁹³ İhtiyar ile raks haramdır İmâm Şâfiî ve İmâm Gazali gibi dahi bunların emsali fazıllar helaldir demişlerdir bunları dahi tekfir ederler mi? Cevap: İhtiyar ile raks helaldir diyeni tekfir ederler mesâil-i şer'iyenin kimseye ihtisası olmaz şer'iyeden kimse müstesna olmaz. Şâfiî mezhebinde raks helal olacak Hanefi mezhebi olan Zeyd, raksa helal demesi ile niçin kâfir olur muhassalca (özetle) cevap buyrula? Cevap:

Onların bu icması dört delilden elde edilmiş kesin delil ve nassdır. İctihâdî meselelerde müçtehit olmayan İmâm Gazzâlî⁹⁵ vb. kimselerin - ki o da raksı herkese mübah görmemiştir- kavillerine itimat etmek caiz değildir.⁹⁶

Hiçbir mezhepte helal değildir." Bk. İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*, Dârü'l-Mesnevi, 118, 28b-29a.

⁹⁴ Selman Çelebi, *Risaletün makbûletün ala reddi risaleti'l-Müftî Ali Çelebi*, 126a-b, 127b.

⁹⁵ Ebussuûd, Gazzâlî ve Şafîî mezhebiyle ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Gazzâlî, uzemâ-i ulemâ-i hakikattır. Lakin makâlâtı kat'ı vüsûk etmeli değildir ve kütüb-i mevâizde terhib ve terğib edüb edna emârât ve mehâyile vücud verir. Bu seseple İmâm İbn Kayyim Cevziyye (ö. 751/1350) Gazzâlî'nin İhya'sında vâki olan müsâhelâtı nakz ve ibram için ciltler dolusu eser tasnif etmiştir. Ondan gayri kâffe-i en'âma icâb-ı amel için te'lif ettiği meşâhir-i kütüb-i fıkhiyyesindeki kelimâtı dahi kat'ı râsih değildir. Şafîî mezhebi ile-i kâsıra ile ta'lil mutadları olub ve ile-i şer'yyede bizim eimmemiz gibi te'sir şart etmeyüb, heman mücerred ihale ile iktifa etmeğin az mesele vardır ki ekâvil-i mütearıza yazub halkı tahayyur sûretinde tahayyur eylemeye..." (Bk. Ebussuûd, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 231a-232b).

⁹⁶ "Tâife-i sūfiyyenin muktedalarından Zeyd-i vâiz câmilerde kürsilere çıkub ala meleî'n-nâs çağırub halaka-i zikirde ibadet niyyetine raks ve deveran etmek helaldır ve bunun hilli âyetler hadisle sabitdir فاذكروا الله قياما وعودا وعلى جنوبهم âyetinin manası "Allah Teâlâ Hazretini zikredin her hâlükârda" demektir. Raks dahi hal-i kıyamda dâhildir deyüb ve dahi hadisi mucebince haval-i arşda deveran eden melaikele teşebbühdür ve dahi Hazreti Rasûlullâh salellallahu aleyhi ve sellem raks etmiştir hatta mübarek ridası arkasından düşmüştür ve dahi ashab-ı kibardan ve meşayihî izamdan İmâm Şafîî ve İmâm Gazzali ve anın emsali kimesnelere sadır olub ila yevmina haza deveran oluna gelmiştir. Amr-ı âlim dahi bunun hürmetine müftiler dahi kerratıyla fetvâ vermişlerdir deyicek Zeyd dahi bu bir zevki haletdir من يعرف لم ينق لم يعرف demişler haram diyen desün bir terk etmez dese Zeyd'un bu delâil-i mezkure ile istidlâli sahîh olub kavline itibar caiz olur mu ve illa sahîh olmadığı takdirce Zeyd-i mezkure ne lâzım olur ihsan-ı tam edüb ale't-tafsil ve't-tatvil beyân buyurulmak dirîğ-i olunmaya taki muhikk ve muhtıl mümtaz olub Hakk gün gibi zuhur ede. Mahall-i ilbasdan halas oluna. el-Cevab: Ol âyet-i kerimede raksın cevazına kat'an işaret yokdur ol ef'âl-i kabihanın hilline anın ile mütemessik oluna tecdîd-i imân ve tecdîd-i nikâh lâzımdır zira ana kalamullah manasın tahrif edüb kendi heva-i nefesine tabi etmiş ve ol hadis-i mezkûr sahîhdür lakin beniadem etdüğü file teşbih etmek memur değildir. Amma şimdiki zamana sūfileri etdikleri raks fi'l-hakika kâfirlerin horos depmesidir ve bunların fiileri kefereye teşebbühdür ve Rasul hazretine raks isnad etmek küfürdür. Zira raks ef'âl-i sūfehâdur enbiyadan birine sefen isnad etmek küfür idüğü kütüb-i fetavada mesturdur ve ashab-ı kibardan bu fiil-i kabihin suduruna kavli-kezibdir ve iftiradır ve İmâm Şafîî'den sadır olduğu sahîh değildir hiçbir müçtehit raksa helal dememiştir mesail-i içtihatıyyede müçtehidten gayri İmâm Gazali ve anın emsali kimesnelere kavillerine itimat cayız değildir. Maa

“Mesele: İhtiyar ile raks haramdır İmam Şafîî ve İmam Gazâlî gibi dahi bunların emsali fazıllar helaldir demişlerdir bunları dahi tekfir ederler mi? Cevap: İhtiyar ile raks helaldir diyeni tekfir ederler mesâil-i şer'iyenin kimseye ihtisası olmaz şer'iyeden kimse müstesna olmaz.”⁹⁷

Meşâyihâ göre zikir halkasında ibadet niyetine raks ve devrân etmek helaldir. Onun helalliği âyet⁹⁸ ve hadislerle⁹⁹ sabittir, haram olduğunu bildiren ne âyet ne de hadis vardır. Zikir farz ibadetlerden biri olduğu için de açıkça yapılmasında bir sakınca yoktur hatta insanları töhmetten kurtaracağı için daha doğru ve daha sevimlidir. Mezhep imamı Ebu Hanife'den raks ve devrânın haram olduğunu bildiren bir görüşte nakledilmemiştir. Ashâb-ı kibârdan ve meşâyih-i izâmîdan İmâm Şafîî ve İmâm Gazâlî¹⁰⁰ ve onların emsâli kimselerden sadır olup bugüne dek yapılagelmiştir: “Nitekim furû-u Şafî'îyye'de şöyle buyurulmuştur: الغناء بمجرد الصوت من غير آلة وسماعة مكروهان غير محرمين وضرب القضيب مكروه غير محرم وكذا الرقص لانه مجرد حركات على استقامة وقد ثبت ان النبي صلى الله عليه وسلم وقف لعائشة ليسيروها وهي تنظر الحبشة وهم يدفون اى فهذه مقانس والنصوص تدل على اباحة الغناء والرقص وضرب الدف وللعب بالدرق والحراب والنظر الى لعب¹⁰¹ والزواج¹⁰² Şimdi bu tecviz edenlerin kavli ile amel ederiz ve bu

---

haza İmâm Gazali her kese mübah görmemiştir ve bu mekûle tesvilat ve tezvîrat ile teşaydun edüb halka va'z eden kimesneler dal ve mudillerdir. Bi icmai'l-müçtehidin tekfir olunmuştur. Eşedd-i Ta'zîr ile ve habisle men lâzımdır. Eğer memnu olmayub ulemâ ehl-i zevkin esrarlarına muttali değildir demek iddası üzerine ol fi'l-i şenia ısrar ederlerse zındıktır elbette katl olunmak vacibdir. Ba'de'l-ahz tevbesi makbul değildir.” (Ebussuûd, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 231a; Düздаğ, *Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, 135-136.

⁹⁷ İbn Kemal, *Fetevâ-yı İbn Kemal*, Nuruosmaniye, 1967, 76b.

⁹⁸ Âl-i İmran 3/191; Ahzâb 33/41; Zümer 39/75;

⁹⁹ Ebu Davûd, “Libas”, 4.

¹⁰⁰ İbn Bahâeddin, *Risâle alâ risâle Ali Çelebi fi'ddevrân ve'r-raks*, Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, Müstensih: Ahmed Karsî, İstinsah Yeri: Kızıldağ (Adana), Arşiv no: 60 Zile 114/3, 190a; Ebussuûd, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 231b; Selman Çelebi, *Risaletün makbûletün ala reddi risaleti'l-Müftî Ali Çelebi*, 127b.

¹⁰¹ Çalgısız, sadece ses ile şarkı söyleme ve onu dinleme haram olmayıp mekruhtur. Yine çubuklu çalgı (davul vb.) haram olmayıp mekruhtur. Raks da öyledir. Çünkü raks bir düzen içerisinde hareketlerden ibarettir. Hz. Peygamber'in Hz. Aişe'ye, Habeşliler'i oynarken seyretmesine müsaade etmiştir.

¹⁰² Bunlar ölçülerdir. Nasslar şarkı söyleme, raks, def çalma, kalkan mızrak oyunu oynama, Habeşi ve zencilerin oyununu seyretmenin mübah olduğuna delalet eder.

hususda onların sebiline gideriz. Nitekim Zeynûlarab demiştir ki: اعلم ما ذكرنا من وجوب اتباع المسلمين فهو في الاعتقاد واصول الدين واما في الفروع من مسائل الفقه فلاحاجة الى اجماع جماعة افتى به عالم مجتهد يجوز العمل به كابي حنيفة رحمه والائمة الثلاثة بعده و الفقهاء Dolayısıyla bu konuda icmanın bulunduğunu iddia etmek büyük bir iftiradır. Usûl ilmi kâidesince tekfiri gerektiren icma, sahabeler arasında vukû bulan ve mevcudiyeti tevatür ile kesin olarak sabit olan icmadır. Bu konuda böyle bir icma yoktur. Ayrıca meşhur veya ahad yolla gelen icmaya muhalefet eden kimse de tekfir edilemez. Bu durumda icmaya dayanarak haram diyenlerin müçtehit bir imamı (Şâfiî) da tekfir etmeleri gerekecektir ki bunun fikhî hükmü ise bu kimselerin tövbe etmemesi hâlinde öldürülmesi veya recm edilmesidir.¹⁰⁴ Ayrıca içtihadî bir konuda ehl-i kible tekfir edilemez, şayet edilirse kendileri kâfir olur.¹⁰⁵ Gıyabî cenaze namazında olduğu gibi Hanefî mezhebine göre caiz olmayan raks ve devranda da Şâfiî mezhebiyle amel etmek (teşeffu') caizdir. Nitekim Abdülahad Nuri Efendi, konuyla ilgili İbn Kemal'in şu fetvalarını delil olarak ileri sürmektedir:

“Zeyd-i Hanefiyyü'l mezhep bir meselede teşeffu' edip bu meselede Şafiî hazretleri masdar-ı hata ihtimali de vardır deyû Şafiî kavliyle amel edildiğinde Zeyd'e ne lazım gelir? Cevap: Nesne lazım gelmez. Ayrıca “asıl meseleye ârif olan mezâhibden birinde isabet zannettiği mesele ile amel eylemek ona lazımdır” buyurmuştur.”¹⁰⁶

Sûfiler tezlerine Hanefî fıkıh literatüründe bir delil bulamadıklarından ya bu meseleye dolaylı bir şekilde temas eden ayet ve hadislerden veya bir başka mezhep imamı olan İmam Şafiî ve onun takipçisi İmam Gazâlî'nin konuyla ilgili fetvalarından yararlanmaya çalışmışlardır. Yapılan tartışmalarda fakihlerin öteden beri Osmanlı hukuk sisteminden yararlandıkları teşeffu' etme iddialarına cevap veremedikleri görülmektedir. Raks ve devran üzerinden meşâyılı denetim altında tutmak isteyen din ve devlet adamlarının hukuk sistemi içinde kökleşmiş ve itiraz görmez hale gelmiş teşeffu' uygulamasını ferdi

¹⁰³ Bil ki: itikat ve usûlü'd-din konusunda Müslümanlara tabi olmak farzdır. Fıkıhın fûru'u olan meselelerde ise Müslümanların hepsinin icmasına gerek yoktur. Özellikle Ebu Hanife, ondan sonraki üç imam ve onların öncesindeki yedi fakih gibi müctehid her âlimin fetva verdiğiyle amel caizdir. Bk. Ebussuûd, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 231b).

¹⁰⁴ Müfti Ali Çelebi, *Risale fi hakkı'd-devrân ve'r-raks*, Süleymaniye Kütüphanesi, Harput, nr. 11, 124a.

¹⁰⁵ Müfti Ali Çelebi, *Risale fi hakkı'd-devrân ve'r-raks*, 124a-b.

¹⁰⁶ Abdülahad Nuri Efendi, *Risale fi deverâni's-sûfiyye* (b.y.: y.y., ts.): 95.

içtihatları ve fetvalarıyla değiştirme imkânı bulamadıklarından padişah fermanıyla yasaklatma yoluna gittikleri görülmektedir. Bu ferman yayımlandıktan sonra yukarıda zikredilen çeşitli idam cezalarının da önünün açıldığı söylenebilir.

2.2. Osmanlı'da Ferman Sonrası Şâfiî ve Diğer Mezheplerden Yararlanılan Bazı Meseleler

Osmanlı Devleti hukuk sisteminde 944/1537'deki ferman ile birlikte farklı mezheplerden yararlanma imkânının tamamen ortadan kalktığı söylenemez. Fakihler din ve devlet güvenliğini ilgilendiren özellikle mühlidler ve zındıklarla ilgili hususlarda risale ve fetvalarda diğer mezheplerin görüşlerinden istifade edebileceğini ifade etmeye devam etmişlerdir. Bu sayede devlet adamlarının kamu maslahatına göre hüküm verebileceklerini geniş bir manevra alanı bırakmaya çalıştıkları görülmektedir.¹⁰⁷

---

¹⁰⁷ "Bemahrûse-i Kostantınıyyede emr-i şer'î şerîf üzerine katl olunan Karamanlu Şeyh demekle maruf olunan şeyhin katlin icab eden sebeb-i şer'î ne idügin hîn-i teftîşte hazır olmayan ehl-i İslâm beyân buyrula. el-Cevab: Zaruriyyat-ı dinden olub nusûs-ı kât'â ile sabit olan ahkâm-ı şerîati şerîfeye inkar eylemek ile zındık idügi ve Hazret-i Rasûlullâh sallelâh-u aleyhi ve sellem cenab-ı refi'lerini izdirâ ve tahkîr ile zikr etdügi tarîk-i şer ile sabit olduğı için katl olunmuşdur. Ebussuûd. Zındık olanın ve sebbedenin İslâm'ı ve tevbesi İmâm-ı Azam katında makbul olub katlden (halas) olur. Şahs-ı mezkûr mirâren tecdîd-i iman ve tevbe etmiş iken halas olmadığının bâisi nedir? el-Cevab: Zındık'ın tevbesi kabul olunmak kable'l-ahz vâki olıcaktır. Tutulduktan sonra vâk'î olan tevbeye itibar yoktur. Şahs-ı mezbûrdan ne ki vâk'î olmuşsa b'ade'l-ahz vâki olmuştur. Sebbedenin eğerçi İmâm-ı Azam katında İslâmı ve tevbesi ile vücûb-i katl sakıt olur amma sair eimme-i din katında hali üzerine bakidir kudât-ı memâlik-i mahmiyye umûr-i dinde mübâlât etmeyenlerin tevbelerine itibar etmeyub sair eimme mezheblerince katillerine hükm etmeğe memur ve mezunlardır. B'ade'l-hükm ol cihetten dahi vücûb-i katl ittifâkî olur. Ebussuûd. Bu hususta hükm eden hakim Hanefiyyü'l-mezheb olub kendi mezhebin âmden terk idüb sair eimme mezhepleri ile hükm edicek nâfiz olub bilittifak katli vacib olur mu? el-Cevab: İmâm-ı Azam katında tevbe ve İslâmı sakıt olan vücûb-i katildir. Cevaz'-ı katl değıldir. Sair eimme reyleri ile amden katl olunmak caiz idüğü ve hükm olunduktan sonra hatmen vacib idügi İmâm-ı Azam katında mukarrer ve müsellemdir. Hükmeden hâkim Hanefi olmak zarar eylemez. Hatta hakim Hanefi müçtehid olub İmâm-ı Azam re'yinin sıhhatına itikat ve kuvvet-i deliline kemal-i itimad üzerine iken dahi sair müçtehidin kavli ile amel idüb kendi mezhebinin hilâfına hükm eylese İmâm Ebu Yusuf katında eğerçi hüküm nâfiz değıldir. Amma İmâm-ı Azam'dan azhar-i rivâyât üzerine nâfizdir. Kibâr-ı meşâyih-i Hanefiyyeden İmâm-ı Celil Ebu Bekr Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî ve İmâm-ı Mecîd Sadr-ı Şehid bunu ihtiyâr etmişlerdir. Meşâhîr-i

Bu kapsamda Kızılbaş taifesi¹⁰⁸ ile Hz. Muhammed'e hakaret (sebb-i nebî) edenler konusunda neredeyse bütün müçtehidlerin içtihadından istifade edilmeye çalışıldığı görülmektedir.¹⁰⁹

Sonuç

Netice itibariyle Osmanlı Devleti kendisinden önceki dönemlerden devraldığı Hanefi mezhebini esas alan hukuk geleneğini kendi şartlarına uyarlayarak aynen devam ettirmiştir. Ancak sosyal akışkanlığı bozacak ve toplumda sıkıntıya yol açacak alanlarda istisna niteliğinde de olsa "teşeffu" yoluyla çözümler üreten bir hukuk geleneği de uzun süre varlığını devam ettirmiştir. Zira Osmanlı fakihlerinin nikâhta veli izni, üç talakla boşama, gâiblik sebebiyle tefrik ve yemin bozma gibi bazı konularda teorik fikhî çözümler ile hayat arasında sıkıştıkları görülmektedir. Bu durumda onlar mezhepte daha önce müftâ bih hale gelmiş bazı çözümler, birey ve toplum hayatında sorunlara yol açtığı

---

kütüb-i fetâvâda fetvâ bunun üzerinedir." (Ebussuûd, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 228b-229a; Ebussuûd, *Fetâvâ Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 216, 110a-111a).

¹⁰⁸ İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde der Hakk-ı Kızılbaş*, 46b-47a. Ebussuûd Efendi'ye de aynı fetva isnad edilmektedir. Bk. Ebussuûd, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 223a-b.

¹⁰⁹ "Hadîs-i şerîfin mazmûnu nass-ı kât'î (sarîh) (ve) icmâ' ile müeyyed iken anı istifhâm-ı inkârî (ile) reddettiği ile küfür lâzım (geldüğünden gayrı) 'ırz-ı nübüvve (şeyn-i şenî) vermekle sebb eylemiş olur. (Küfr-i velî) ('an 'itikâdin değil ise tecdîd-i imân ile katlden halâs olur. 'An i'tikâdin ise zındıktır.) (Ba'de'l-ahz) tevbesi (kabul olunmaz) bil-ittifâk (katl olunur. Sebbin mücebi bil-ittifâk katl-i mübâh olmaktadır.) (Amma İslâm'a gelicek) İmâm-ı A'zâm katında katlden halâs olur. [Ve İmâm-ı Şâfi'i ve İmâm Mâlik ve (İmâm Ahmed bin Hanbel)] ve (ulemâ-i izâmdan) cem'i kesîr katlarında (aslâ İslâmı) ve tevbesi kabul olunmayub (hadden) katl olunmak lâzım olur. (Ekâbir-i selef ve halefden (bu re'y üzere) çok (kimesneler ittifâk etmeğin) iki cânibin reyleri ri'âyet(olunmak) için sene [(erba'in ve erba'îne ve tis'i-mi'etin) tarihinde kuzât-ı Memâlik-i Mahmiyye] me'mûr olmuşlardır ki bu makûle kelâm-ı habîs sâdır (olan kimesneden) salâh-ı (hâl) ve hüsn-i İslâm [ve (sıhhat-i tevbe) fehm olunursa(İslâm ve) tevbesin kabûl edüb] ta'zîr ve habs ile iktifâ (İmâm-ı A'zâm kavliyle amel eyleyeler eğerçi fehm olunur kimesne değil ise sâirlerin re'yleriyle amel (edüb) tevbe ve İslâmına i'timâd etmeyüb hadden katl eyleyeler. Bu emre nesh târif olmamışdır deyü sene hamsin ve hamsîne ve tis'i-mi'etin Muharrem'inde tezkire ile (ârâ-yı aliyye-i sultâniyyeye] arz olunub emr-i mâzî müstemirr ve bâkidir deyü (tecdîd-i emr-i şerîf sudûr eylemişdir. Zeyd iki ferîkin hangisinden ise hâkimü'ş-şer'î-ş-şerîf ana göre amel eder." Bk. Ebussuûd, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, 218a; Ebussuûd, *Fetâvâ-yı Ebussuûd*, Esad Efendi, 892, 287a-b.

hallerde sorun bireysel ise teşeffu' yoluyla, toplumsal ise zayıf da olsa maslahata uygun görüşü padişah fermanıyla yürürlüğe koymak suretiyle mezhep içinde çözdükleri anlaşılmaktadır. 944/1537 tarihinde teşeffu' yoluyla çözüm yolu maalesef tamamen kapatılmış, fermanın ihlali halinde ise şahitliğin kabul edilmemesi gibi ta'zir cezaları öngörüldüğü görülmüştür.

Teşeffu'nun yasaklanmasında o dönem Osmanlı Devleti'nin bazı tarikatlardan kaynaklanan tehdit algısının ve isyan hareketlerinin etkili olduğu söylenebilir. Zira bu dönemde bazı Osmanlı fakihlerinin raks ve devran ile zikreden sûfileri tekfir etmeye kadar varan fetvalarına karşılık sûfilerin söz konusu zikirlerini teşeffu' ederek icra ettikleri şeklinde cevap vermesinin söz konusu yasakta önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Çünkü sûfilerin fakihlerin bireylere yönelik önerdiği istisnâî bir çözümü devletin güvenlik endişesi duyduğu toplumsal bir alana taşıyarak teşeffu'yu amacı dışında kullanmaya çalıştıkları görülmektedir. Fakihler ise öteden beri kullandıkları mezhepler arası intikal gibi şer'î bir çözüm yolunu padişah fermanıyla yasaklatarak kamu güvenliğini öncelediği anlaşılmaktadır. Bu esnada taklidin tezezzisini kabul eden fakih hatta muayyen meselelerde intikâl yapıldığını gösteren birçok uygulama varken Osmanlı hukuk sistemi, bir taraftan her konuda tek mezheple sınırlandırılmakta, diğer taraftan ise şer'î bir alan da kanunla düzenlenir hale dönüşmektedir. Teşeffu' örneğinden hareketle güvenlik öncelikli yaklaşımın şer'î hukukun esnekliğini daraltarak tek mezhep hukukuna doğru yönelttiği, bu durumun kısmen Hukuk-ı Âile Karamâmesi'ne kadar da devam ettiği söylenebilir.

Neticede bu alandaki hukuki esnekliğin yitirilmesiyle birlikte bireyler, karşılaştıkları sorunları maalesef gizleme, inkâr, hülle vb. şer'î hukukun hiç tasvip etmediği şekillerde aşmaya çalıştığı görülmektedir. Fakat fermandan sonra da güvenlik tehdidi algılanan zındık ve mülhidlerle ilgili konularda devlet adamlarının kamu maslahatına uygun hareket etmesine imkân verecek farklı mezheplerden yararlanma uygulamasını önermeye aynen devam ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı fakihleri, din adamı olmanın yanında devlet adamı olmanın sorumluluğuyla hareket ettikleri söylenebilir.

Kaynakça

- Akgündüz, Ahmet. *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri*. 9 Cilt. İstanbul: OSAV Yayınları, 1992.
- Âlim b. Alâ', Ferîdüddîn Âlim b. Alâ' el-Enderpetî ed-Dihlevî. *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*. Thk. Şebbîr Ahmed el-Kâsimî. Muradâbâd: Mektebetü Zekeriyâ Deyûbend, 2014.
- Aşkar, Mustafa. "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999): 49-80.
- Aydın, Ahmet. "Taklid Kavramına Dair Tartışmalardan Biri Olarak Mezhepler Arasında İntikâl Meselesi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2013/1): 9-40.
- Aydın, Mehmet Akif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Hars Yayınları, 2005.
- Aydın, Mehmet Akif. "Mecelle'nin Hazırlanışı". *Osmanlı Araştırmaları* 9 (1989): 31-33.
- Aydın, Mehmet Akif. "İslam Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim". *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 1 (2006): 11-21.
- Aydın, Mehmet Akif. *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985.
- Aydın, Mehmet Akif. "İslam Hukukunda Gasp". *İslam Tetkikleri Dergisi* 9 (1995): 176-183.
- Aydın, Mehmet Akif. "Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma Tefrik". *Osmanlı Araştırmaları* 5 (1986): 1-12.
- Âzamat, Nihat. "İbrahim Gülşeni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21: 301-303. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Bâbertî, Muhammed b. Mahmud b. Ahmed Ekmelüddin. *"en-Nüketü'z-Zarîfetü fi Tercîh-i Mezheb-i Ebî Hanîfe"*. Ayasofya. 1384: 204b-211b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Bâbânî el-Bağdâdî, İsmâîl b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm. *Hediyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1951.
- Bâbânî el-Bağdâdî, İsmâîl b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm. *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zünûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.

- Barkan, Ömer Lütfi. *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.
- Bedir, Murtaza. "Fetva ve Değişim: Geleneksel Fıkıh Yönteminde Büyük Kırılma". *Hanefilerde Mezhep Usûlü*. 15-52. İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.
- Beşir Efendi. *Semâ ve Devrân Risâlesi*. Esad Efendi. 1352: Süleymaniye Kütüphanesi.
- Bilgin, Vejdi. *Fakih ve Toplum*. İstanbul: İz Yayınları, 2003.
- Bilgin, Vejdi. "16. Yüzyıl Fetvaları Çerçevesinde Toplumsal Olgulara Yaklaşım Açısından Müftülerin Tipolojik Analizi". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)-XVI. Yüzyıl*. 257-275. İstanbul: Zeytinburnu Belediye Yayınları, 2017.
- Cici, Recep. *Osmanlı'da Fıkıh Çalışmaları*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1994.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin Fetvaları Işığında Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*. İstanbul: Şûle Yayınları, 1998.
- Düzenli, Pehlül. *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları*. İstanbul: OSAV Yayınları, 2012.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Ebû Hanife*. Trc. Osman Keskioglu. 3 Baskı. Ankara: Diyanet Yayınları, 1999.
- Ebu Zehre, Muhammed. *Muhadarât fi'l-Vakf*. Mısır: y.y., 1971.
- Ebussuûd. *Mecmûatü'l-fetâvâ*. Der. Velî b. Yusuf. 187: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi.
- Ebussuûd. *Fetâvâ-yı Ebussuûd*. İsmihan Sultan. 216: Süleymaniye Kütüphanesi.
- Ebussuûd. *Fetâvâ-yı Ebussuûd*. Esad Efendi. 3809: Esad Ef., 3612, Esad Ef., 585, Esad Ef., 892: Süleymaniye Kütüphanesi.
- Ebussuûd. *Ma'rûzât*. 937/2: Amasya Sultan Bayezid Kütüphanesi.
- Ebussuûd. *Mecmûatü'l-fetâvâ*. İsmihan Sultan. 241: Süleymaniye Kütüphanesi.
- Haskefi, Muhammed b. Alî b. Abdirrahmân b. Muhammed. *ed-Dürri'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr*. Thk. Abdulmun'im Halîl İbrâhîm. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1423/2002.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *İhyâ-i ulûmi'd-dîn*. Nşr. Seyyid İbrahim. 2 Cilt. Kahire:

- Dâru'l-Hadîs, 1412/1992.
- Görkaş, İrfan. *Cemâleddin Aksarâyî'nin Hayatı-Eserleri*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1995.
- Gürer, Dilaver. "Osmanlılar'da Semâ, Devrân, Raks Tartışmaları ve İki Şeyhülislam Risalesi". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 26/2 (2010): 1-23.
- Gürer, Dilaver. "Semâ ve Devrân Hakkında İki Risâle: Zenbilli Ali Efendi'nin Risâlesi". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 3/1 (2003): 255-260.
- Halebî, İbrahim. *Mülteka'l-Ebhur*. Thk. Vehbi Süleyman Ğâvecî Albânî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1989.
- Heyet. *Şer'iyye Sicilleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, 1998.
- Imber, Colin. *Şeriattan Kanuna: Ebussuûd ve Osmanlı'da İslâmî Hukuk*. Trc. Murtaza Bedir. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenvîri'l-ebşâr*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994.
- İbn Bahâeddin. *Risâle alâ risâle Ali Çelebi fi'ddevrân ve'r-raks*. Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu. Müstensih: Ahmed Karsî. İstinsah Yeri: Kızıldağ (Adana). Arşiv no: 60 Zile 114/3: 188b-191a. Milli Kütüphane.
- İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî. *el-İttibâ'*. Thk. Muhammed Atâullah Hanif - Ebu Suheyb Abdullah b. Asım el-Karyûtî. 2. Baskı. Lahor: Mektebetü's-Selefiyye Yayınları, 1985.
- İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman. *Fetâvâ-yı İbn Kemal*. Carullah, 971: Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman. *Îzâhü'l-İslâh*. Fatih. 1485: Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman. *Fetâvâ*. Darü'l-Mesnevî. 118: Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman. *Fetâvâ*. Hacı Mahmud. 1224: Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman. *Fetâvâ*. Nuruosmaniye. 1967: Nuruosmaniye Kütüphanesi.

- İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman. *Fetevâ-yı Kemalpaşazâde*. Yazma Bağışlar. No. 3369. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman. *Mühimmâtü'l-Müftî*. Çorlulu Ali Paşa. 280: Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman. *Risale fi beyâni'r-raks ve'd-deverân*. Reşid Efendi. nr. 858: 206b-207b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman. *Risale fi İhtilafi'l-Asr ve'z-Zeman*. Aysofya. 4794: 150a-151b. Aysofya Kütüphanesi.
- İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman. *Risâle fi Mesâili'l-Fetâvâ*. Yeni Cami. 685: Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman. *Fetâvây-ı Kemalpasazâde der Hakk-ı Kızılbaş*, Esad Efendi. 3548: 46b-47a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Mâze el-Buhârî, Mahmud İbn Ahmed İbn Abdilaziz İbn Ömer. *el-Muhîtü'l-burhânî fi'l-fıkhi'n-Numânî*. Nşr. Ahmed Azzû İnâye. Beyrut: y.y., 2003.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1999.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. 2 Cilt. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. İstanbul: y.y., 1333.
- İnanır, Ahmet. "XVI. Yüzyıl Osmanlı Fakih ve Sûfîlerinin Semâ, Raks ve Devrân Tartışmalarında Lehte ve Aleyhte Kullandıkları Hukûki Deliller ve Değerlendirilmesi". *Cumhuriyet Üniverstesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2013): 237-269.
- İnanır, Ahmet. *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2015.
- İnanır, Ahmet. *Şeyhülislam İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanûnî Devrinde Osmanlı Hayatı*. İstanbul: Osav Yayınları, 2011.
- Karaman, Hayrettin. *Mukayeseli İslâm Hukuku*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1991.
- Kâsânî, Alaaddin Ebî Bekir b. Mes'ud. *Bedâiu's-Sanâi' fi Tertîbi's-Şerâyi'*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitab'il-Arabî, 1982.
- Kaya, Eyyüp Said. "Taklid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 463-464. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1993.

- Kılıç, Rüya. *Osmanlı Devleti'nde Gülşenî Tarikatı (Genel Bir Yaklaşım Denemesi)*. Erişim: 24 Nisan 2013. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1272/14648.pdf>, 212-213.
- Koca, Ferhat. "Osmanlı Fakihlerinin Semâ, Raks ve Devrân Hakkındaki Tartışmaları". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 5/13 (2004): 25-74.
- Koca, Salim. "Diyar-ı Rum'un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 23 (Bahar 2008): 1-53.
- Komisyon, *Osmanlı Hukuk-u Aile Kararnâmesi*. Yay. Haz. Orhan Çeker. Konya: Mehir Vakfı Yayınları, 1999.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Niğde ve Aksaray Tarihi*. İstanbul: Fatih Matbaası, 1974.
- Köse, Saffet. "Hülle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18: 475-477. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Latifi. *Tezkire-i Latifi*. İstanbul: y.y., 1314.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Nesimî-Usulî-Ruhî (Hayali, Sanatı, Şiirleri)*, İstanbul: 1953.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasen. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. Beyrut: Darü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1405/1985.
- Menekşe, Ömer. *Osmanlı Toplumunda Zındıklık: Patburunzâde Örneğinde Bir İnceleme*. Ankara: Sistem Ofset Yayıncılık, 2014.
- Mergînânî, Burhaneddin. *Hidâye Şerhu Bidâyetü'l-Mübtedâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1990.
- Müftü Ali Çelebi. *Risale fi hakkı'd-devrân ve'r-raks*. Harput. 11: 122b-125a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Nablûsî, Abdulğani. "Taklîd ve Telfik Konusunda Bir İnceleme". Trc. Ahmet Yaşar. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1998): 201-223.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd. *el-Musaffâ Şerhu Manzûmeti'l-hilâfiyyât*. Thk. Hasan Özer. Amman: Dâru'n-Nûr, 2019.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Sûfiliğine Bakışlar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

- Okur, Kaşif Hamdi. "İslam Hukuku'nda Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2009): 5-30.
- Okur, Kaşif Hamdi. "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Fıkıh Alanındaki Tartışma ve Yaklaşımlar". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014): 9-31.
- Ongan, Halit. *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iyeye Sicili*. Ankara: TTK Yayınları, 1974.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme". *Prof. Dr. Bülent N. Esen'e Armağan*. Haz. Ergun Özbudun - Tunçer Karamustafaoğlu - Oya Araslı - Erdal Onar. 245-264. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1977.
- Öngören, Reşat. *Osmanlılarda Tasavvuf*. İstanbul: İz Yayınları, 2000.
- Özen, Şükrü. "Kemal pazâde'nin Fikhî Görüşleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25: 240-242. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özer, Abdullah. *İslâm Hukuk Literatüründe Ta'zîr Risaleleri ve Şeyhülislâm Muhyiddin Mehmed b. İlyas Çivizâde'nin Risale Müteallika bi't-Teâzir Adlı Eseri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000.
- Sahillioğlu, Halil. "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış ödemeler Aracı Olarak Kitabü'l-Kadı ve Süfteceler". *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar*. 13: 103-141. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1973.
- Selman Çelebi (eş-Şehir bi Geleryânî). *Risaletün makbûletün ala reddi risaleti'l-Müftî Ali Çelebi*. Harput. nr. 11: 125b-127b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Şafak, Ali. "İslam Hukukunda Kaynaklar-İctihad-Müctehid-Mezheb-Taklid ve Telfîk Meseleleri Üzerine Bir Araştırma". *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3 (1979): 1-36.
- Şürünbülâlî, Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî el-Vefâî el-Mısırî. "el-'İkdü'l-ferîd li-beyâni'r-râcih mine'l-hilâf fî cevâzi't-taklîd". *Mecelletü Câmîati Ümmî'l-kurâ li 'ulûmi 'ş-şer'â ve'llüğati 'l-Arabîyye ve âdâbühâ*. (Nşr. Hâlid b. Mahmud el-Arûsî) 32/7 (1425): 673-768.
- Tekin, Abdülkadir. *İslâm'a Göre Ses ve Mûsikî Sanatı*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Uludağ, Süleyman. *İslâm Açısından Mûsiki ve Semâ*. İstanbul: İrfan Yayınları, 1976.

Uriel Heyd. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. Oxford: Clarendon Press, 1973.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*. Ankara: TTK Yayınları, 1965.

Ünalın, Abdülkerim. İslam Hukukunda Gaibin/Mefkûdun Evlilik ve Miras Durumu (Mukayeseli Olarak). *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2001): 111-148.

Yurdağür, Metin. "Cûzcânî, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8: 93. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Zenbilli Ali Efendi. *Muhtârât mine'l Fetâvâ (Seçme Fetvalar)*. Trc. ve Sad. M. Ali Sarı - İbrahim Sarı. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1996.

Ziyaeddin Efendi. *Câmi Envâri's-Sukûk ve Lâmiu'd-Ziya li Zevi's-Şükûk*. İstanbul: y.y., 1284.